

De kwetsbare samenleving

Inleiding

Inwoners van Nederland hebben het gezamenlijk beter dan ooit te voren in de geschiedenis. Ze zijn rijker dan hun ouders en grootouders, ze leven langer en ze zijn beter beschermd tegen fysieke risico's. De meesten van hen hebben aan den lijve nooit een oorlog meegemaakt, een aardbeving of een grote overstroming. Toch kunnen ze bijna elke dag in de krant lezen en op de televisie zien dat grote gevaren hen bedreigen: een *melt down* van een kernreactor, vergiftiging van hun voedsel, verspreiding van antibiotica-resistente ziektekiemen, gaten in de ozonlaag, een stijging van de zeespiegel die half Nederland zou kunnen doen verdwijnen. Ulrich Beck spreekt van een 'wereldrisicosamenleving' en waarschuwt de bewoners van de gehele aardbol voor rampzalige consequenties.¹ Nederlanders liggen er voorlopig niet wakker van. Ze sorteren weliswaar hun huishoudelijk afval voor hergebruik en brengen het naar soms wel vier of vijf verschillende containers. Maar ze zijn weinig ontvankelijk voor de doemprofetieën van Beck en anderen.

Inwoners van Nederland hebben het behalve materieel ook sociaal en cultureel goed. Na de Tweede Wereldoorlog hebben stijgende welvaart en groeiende sociale zekerheid een 'gemoedsrust van de verzorgingsstaat' teweeggebracht² die door de economische stagnatie van de jaren tachtig en de bezuinigingen op de

* Deze beschouwing is geschreven op initiatief van dr A. Peper als minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, op uitnodiging van het Ministerie van BZK, en in het kader van het integrale veiligheidsbeleid ivb. Het studeer- en schrijfwerk was mogelijk door de gastvrijheid van Mooij Onderzoek in Amsterdam. Ik dank Bernadette Sourbag, Frits Vlek, Mayling Wong, Abram de Swaan, Pauline de Savornin Lohmann, Annet Mooij, Don Weenink, Johan Heilbron, Nico Wilterdink en de leden van het seminar Sociogenese en Psychogenese van Mentaliteiten van de Amsterdamse School voor Sociaal-wetenschappelijk Onderzoek ASSR voor hun commentaar.

1 Beck 1986, 1999.

2 Van Stolk & Wouters 1982.

verzorgingsstaat vooralsnog niet lijkt te zijn ondergraven. De contestatie van de jaren zestig en zeventig, de werkloosheid van de jaren tachtig en de aanhoudende immigratiedruk van de jaren negentig zijn door de Nederlandse samenleving soepel geabsorbeerd – althans in vergelijking met andere samenlevingen zoals Frankrijk, Groot-Brittannië en Duitsland.³ Van gettovorming is in Nederland nauwelijks sprake. Toch kampen Nederlanders met gevoelens van onbehagen. Zij maken zich zorgen over de toename van agressie in hun samenleving. Anno 2001 zien ze ‘zinloos geweld’ als een groot probleem; een kwart van hen voelt zich wel eens onveilig (zes procent zelfs vaak); een groeiend aantal van hen komt met psychische klachten bij huisarts of RIAGG en de consumptie van antidepressiva is tussen 1986 en 1996 enorm toegenomen.⁴

Zo dringt zich het beeld op van een welvarende, goed geordende en vredige samenleving, die echter in drie opzichten kwetsbaar is: door de ecologisch-technologische gevaren die haar van buitenaf en dus als geheel bedreigen, door onbegrepen gewelddadigheden van sommigen jegens anderen, en door de innerlijke onzekerheden van haar individuele leden. Hebben de gevaren, de gewelddadigheden en de onzekerheden met elkaar te maken? Ik zal dit beeld en deze vraag hierna nauwkeuriger beschouwen. De benadering is historisch-sociologisch, beoogt het inzicht in het heden vergroten door dit als *geworden* op te vatten. Historische sociologie is immers in de woorden van C. Wright Mills ‘een poging om (...) het heden als geschiedenis te schrijven’.⁵

De Wet van het Behoud van Rampen

De mensheidsgeschiedenis op zeer lange termijn laat zich karakteriseren als een ontwikkeling van toenemende beheersing.⁶ In de eerste plaats van de natuur in meest ruime zin, dus inclusief andere dieren. Mensen zijn er in geslaagd om de gevaren die hen van buitenaf bedreigen steeds beter te bezweren en daarbij steeds grotere delen van de dode en levende natuur aan zich te onderwerpen.

Daar was georganiseerde samenwerking voor nodig, en de ontwikkeling was er dan ook een van uitdijende kringen van coöperatie en arbeidsdeling tussen

3 Zie resp. Kennedy 1994, Visser & Hemerijck 1997 en SCP 1998.

4 IVR 1998: 86-88; SCP 1998: 287-288 en 310.

5 Mills 1959: 146, naar Paul Sweezy.

6 De hier uiteengezette ‘triade der controles’ is geformuleerd door Elias (1970) en uitgewerkt door Goudsblom (1992). Zie ook Evers & Nowotny 1987: 21 e.v.

mensen. Norbert Elias heeft dit vervlechting genoemd, als algemene noemer voor de simultane en complementaire deelprocessen van differentiatie en integratie binnen menselijke samenlevingen of ‘overlevingseenheden’.

Samenwerking met anderen – en ook: tegenwerking⁷ – veronderstelt bovendien zelfbeheersing. Een coöperatief of antagonistisch verband vraagt van ieder die eraan deelneemt een nauwkeuriger sturing van het eigen gedrag ter wille van de afstemming ervan op dat van anderen, dan een individuele onderneming.

De langetermijntontwikkeling van toenemende technische beheersing is het gevolg van doelgerichte strevingen van mensen. Ze is een drijvende kracht achter de sociale vervlechting tussen deze mensen, die minder doelgericht is maar wel een richting heeft: van minder naar meer vervlechting. Beide samen brengen individuele mensen ertoe hun gedrag te reguleren en hun gevoelens te beheersen. Zo ontstaan goeddeels onbedoelde, maar bij de specifieke vormen van vervlechting passende vormen van psychische habitus of civilisatie. Jagers en verzamelaars hadden een beperkte macht over de natuur waarin zij leefden; ze leefden in betrekkelijk kleine samenlevingsverbanden; en ze hadden een andere psychische constitutie dan middeleeuwse hovelingen of dan twintigste-eeuwse wereldburgers.

Tussen de technische, de sociale en de psychische ontwikkelingen bestaan verbanden. Maar die zijn ingewikkeld: het zijn geen één-op-één-op-één-relaties. De toenemende beheersing is onmiskenbaar op het technische vlak. Ze is minder duidelijk op het vlak van tussenmenselijke betrekkingen. Mensen zijn weliswaar in hoge mate op elkaar betrokken geraakt maar ze kunnen het geheel van hun onderlinge betrekkingen maar moeilijk sturen. En de toenemende beheersing is twijfelachtig op het psychische vlak. Het lijkt er nog het meest op dat tussenmenselijke vervlechting bij individuen weliswaar ‘geciviliseerd’ gedrag teweegbrengt, maar ook en steeds opnieuw haar eigen tegenkrachten oproept. Freud noemde dit het onbehagen in de cultuur. We mogen tussen de ecologisch-technologische, de sociale en de psychische ontwikkelingslijnen dus geen mechanische parallelie veronderstellen.

Mijlpalen in de langetermijntontwikkeling van toenemende technische beheersing waren de domesticatie van het vuur door vroege mensachtigen, misschien 400.000 jaar geleden; de overgang van jagen en verzamelen naar sedentaire landbouw en veeteelt zo’n 10.000 jaar geleden; en het gebruik van

7 Zie Coser (1956) voor een klassieke uiteenzetting van de bindende werking van conflict.

fossiele brandstoffen voor industriële productie hooguit 250 jaar geleden. Daarmee correspondeerden overgangen in sociale organisatie naar respectievelijk grotere groepen of overlevingseenheden, zeer grote en hiërarchisch georganiseerde militair-agrarische rijken, en althans potentieel wereldomvattende marktverhoudingen.⁸ En daarmee correspondeerden ook psychologische transformaties, die zich echter nog minder dan de ecologisch-technologische en sociale transformaties met enkele steekwoorden laten aanduiden. De psychische constitutie van althans moderne mensen komt later in dit stuk nog aan de orde.

Hoewel de ecologisch-technologische ontwikkelingslijn onmiskenbaar een toenemende beheersing van mensen over de rest van de natuur laat zien, kun je niet zeggen dat de mens de natuur aan zich heeft onderworpen. William McNeill en Johan Goudsblom hebben er de nadruk op gelegd dat met de steeds grotere beheersing van de natuur ook een toenemende *afhankelijkheid* van de beheersingsmiddelen over die natuur voor mensen is ontstaan. 'De toegenomen beheersing van de natuur en de bevrijding van de vroegere grenzen aan voedselvoorziening,' schrijft McNeill bijvoorbeeld over de agrarische revolutie, 'betekenden voor een landbouwende en vee-telend volk ook een niet-aflatende slavernij ten opzichte van zaaigoed, de grond en het weer.' En:

Telkens wanneer mensen erin slaagden een vorm van produktieve landbouw te ontwikkelen (al dan niet door dieren te temmen), vergrootten de bevolkingstoename en de veranderde leefgewoonte die voedselproduktie met zich meebracht, het belang van microparasitisme. (...) Hoe beter het menselijke landbouwers lukte om een uniform gewas te verbouwen, des te kwetsbaarder werden ze voor misoogst ten gevolge van planteziekten.⁹

Toenemende afhankelijkheid impliceert dus toenemende kwetsbaarheid. Hedendaagse problemen als de dreigende uitputting van grondstoffen, de verstoringen van ecologische evenwichten op aarde en de dreiging van nucleaire rampen zijn voorbeelden van dezelfde dynamiek, die zich inmiddels op

8 McNeill 1992; Goudsblom 1992.

9 McNeill 1963: 10, resp. McNeill 1992: 78-79. Marshall Sahlins (1974) heeft de bestaanswijze van jagers en verzamelaars dan ook consequent gekenschetst als 'de oorspronkelijke welvaartssamenleving', *the original affluent society*.

mondiale schaal heeft ontvouwen.¹⁰ Want de kwetsbaarheid van samenlevingen komt in de loop van de geschiedenis telkens op een hoger schaalniveau te liggen. Nieuwe technieken en organisatievormen verminderen meestal de kwetsbaarheid van mensen op een gegeven schaalniveau, maar ze vergroten hun kwetsbaarheid op het naast-hogere niveau. Deze observatie bracht McNeill tot het formuleren van een Wet van Behoud van Rampen:

Het lijkt er inderdaad op dat elke vordering in precisie bij de coördinatie van menselijke activiteiten en elke vergroting van de efficiency bij de productie gepaard gaat met een nieuwe kwetsbaarheid voor ineenstorting. Als dat werkelijk zo is, dan kan het behoud van rampen inderdaad een natuurwet zijn, net als het behoud van energie.¹¹

Het is een voorzichtige formulering. Maar het is moeilijk om haar op een overtuigende manier te weerleggen.

Geweldbeheersing

Belangrijk onderdeel, sociologisch gezien de kern van genoemde langetermijnontwikkelingen was een toenemende geweldbeheersing van mensen. *Binnen* de steeds grotere gemeenschappen die mensen met elkaar zijn gaan vormen: dorpen, parochies, steden, staten, bondgenootschappen van staten, is geweld meer en meer uitgebannen of althans teruggedrongen achter de 'maatschappelijke coulissen' (Elias). Dat is begrijpelijk: samenwerking tussen mensen functioneert alleen als ze elkaar niet de hersens inslaan. Arbeidsdeling, of deze

10 Dominique Frommel (1999) geeft een beknopt overzicht van de ernstige klimatologisch-meteorologische gevolgen van het broeikas-effect. 'Maar het grootste gevaar schuilt in 's mensen afhankelijkheid van zijn omgeving. (...) Het vermogen van veel parasiet- en virusdragende insecten en knaagdieren om ziekten voort te brengen en te verspreiden hangt af van temperatuur en vochtigheid. M.a.w. zelfs een bescheiden stijging van temperatuur geeft het groene licht aan veel voor mensen en dieren schadelijke organismen. (...) In de volgende eeuw zou de epidemiologische verspreiding van besmettelijke ziekten, die nu al verantwoordelijk zijn voor bijna eenderde van alle sterfgevallen, nieuwe vormen aan kunnen nemen, vooral door de verspreiding van zoönosen – besmettingen van dier op mens en vice versa.'

¹¹ McNeill 1992: 148 (citaat in vertaling Tinke Davids, zie McNeill 1996: 113).

nu gecoördineerd wordt door verticale bevelsstructuren of door horizontale marktverhoudingen, veronderstelt een gepacificeerde sociale ruimte. Die gepacificeerde ruimte is overigens in eerste instantie meestal afgedwongen door geweld ('pacificatiestrijd').

De verzekering van de gepacificeerde ruimte is steeds meer uitsluitend een taak geworden van de staat. Tot in de achttiende eeuw had de staat nog geen volledig geweldsmonopolie en werd de orde waar nodig en wanneer nodig gehandhaafd door wie daar het meest belang bij had: landeigenaren, stadsbestuurders, andere elites. Groepsgeweld was toen gewoner dan in onze tijd en had een conflictregulerende of communicatieve functie. 'Rellen en opstanden, hoezeer ze ook werden gevreesd en gehaat,' schrijft Allan Silver, 'waren ook vaak een middel van protest dat de verlangens van de bevolking op een duidelijke manier mededeelde aan een ontvankelijke, zij het niet welwillende elite.' Zulk normatief geweld was dus niet 'irrationeel', 'crimineel' of 'zinloos' – termen waarin groepsgeweld tegenwoordig in onze samenleving wordt beschreven.¹² Maar ontwikkelde marktverhoudingen vereisen een stabiele 'openbare orde'. Karl Polanyi:

Onder een markteconomie kunnen overigens onschuldige verstoringen van de openbare orde en de handel een dodelijke bedreiging vormen, omdat ze de ineenstorting kunnen veroorzaken van het economisch regiem waarop de samenleving berust voor haar dagelijkse brood.¹³

Vanaf de negentiende eeuw strekt de eis van geweldbeheersing zich definitief uit over het gehele territorium van de natie en ziet een door het geweldsmonopolie van de staat gesanctioneerd politiecorps toe op de naleving van de openbare orde – ten minste in hoog-ontwikkelde, westerse samenlevingen. Inbreuken worden hoog opgenomen en relatief zwaar bestraft. De gevoeligheid voor gebruik van geweld in het algemeen is hoog gestegen.

Althans voor binnen-territoriaal geweld. *Tussen* territoria, staten of bondgenootschappen heeft geweld zich juist in historisch ongekende vormen ontplooid. Tegen de achtergrond van militair-technologische en organisatorische ontwikkelingen is het vermogen tot massale vernietiging van mensen enorm toegenomen. Dit vermogen heeft zich zoals bekend in de twintigste eeuw herhaaldelijk ontladen. Het proces van geweldbeheersing heeft dus twee

12 Silver 1997: 15 resp. 19.

13 Polanyi 1944: 187.

kanten: het pacificeert het individu dat of de groep die eraan onderhevig is, en het vergroot daarmee het vermogen tot agressie tegens andere individuen of groepen. Dat kunnen ook groepen zijn binnen het eigen ruimere samenlevingsverband, zoals het Duitsland van Hitler en de Sovjet-Unie van Stalin hebben laten zien. Onder omstandigheden kan zich binnen een 'beschaafde' samenleving een compartimentaliseringproces voordoen waarbij een bepaalde bevolkingsgroep wordt uitgezonderd van de norm van geweldbeheersing en tot object gemaakt van georganiseerd geweld, gepleegd door de rest van de samenleving en onder auspiciën van de staat. Het beschavingsproces wordt ten aanzien van deze ene bevolkingsgroep als het ware opgeschort, of voortgezet in een andere richting: dyscivilisatie (Abram de Swaan).¹⁴

Intussen is ook binnen moderne en min of meer democratische samenlevingen geweld geenszins volledig uitgebannen. In de eerste plaats is er altijd een wisselende hoeveelheid openbaar geweld overgebleven, daar waar het sociale vlechtwerk zwakke plekken heeft. De bevolking van westerse landen is bepaald niet gelijkelijk en ook niet gelijkwaardig opgenomen in het geheel van interdependenties. Waar maatschappelijke kansen tussen bevolkingsgroepen sterk uiteenlopen, waar inkomensverschillen groot zijn en waar marginale groeperingen weinig redenen hebben om zich met de samenleving als geheel te identificeren – Zuid-Afrika onder het apartheidregiem; de Verenigde Staten met zijn combinatie van sociaal-economische en rassenongelijkheid; het huidige Rusland – ontwikkelen zich subculturen van geweld. Marvin Harris schreef over de vs:

Amerika heeft een unieke en blijvende onderklasse ontwikkeld die bestaat uit miljoenen verarmde zwarte en etnisch-Spaanse mensen in stedelijke getto's. Getto-omstandigheden in binnensteden bieden zowel het motief als de gelegenheid voor geweldsmisdaden en de groei van deze getto's gaat hand in hand met de stijging van de criminaliteit in steden.¹⁵

Het is onjuist om deze getto's te zien als achtergebleven gebieden binnen op het pad van pacificatie en civilisatie ver voortgeschreden samenlevingen. Ze zijn het gevolg van actuele sociaal-economische contradicties, van uitsluitingsprocessen, van het ontstaan van een 'baanloze bevolkingsgroep die economisch

14 De Swaan 1999, passim; zie ook De Swaan 1997.

15 Harris 1987: 123; vgl. Wacquant 1997.

marginaal wordt' (Gunnar Myrdal) oftewel een onderklasse. De geweldscriminaliteit in stedelijke getto's in de Verenigde Staten is daar diep door geprint en intrinsiek mee verbonden. De geweldscriminaliteit in Nederland ligt op een veel lager niveau. Maar de oververtegenwoordiging van jongeren van Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse en Surinaamse afkomst onder de daders ervan wijst op althans in principe vergelijkbare processen van marginalisering.¹⁶

Terzijde: de 'allochtone' of 'etnische' signatuur van genoemde jongeren (en van de gettobewoners in de Verenigde Staten) wijst natuurlijk op een verband tussen de internationale of mondiale vervlechting en de ongelijke machtsbalansen die zich daarin uitkristalliseren enerzijds, en processen van binnen-nationale marginalisering anderzijds. Mensen en soms hele bevolkingsgroepen die in de arme periferie van het economische en politieke wereldsysteem terecht komen, worden gedwongen om naar het rijke centrum van dat stelsel te trekken. Maar daar komen ze in economisch marginale posities terecht die hun relatief weinig redenen geven om zich met het vigerende patroon van geweldbeheersing te vereenzelvigen.¹⁷ Je kunt binnenstatelijke marginaliseringsprocessen en de geweldproblemen die zich daarop enten, niet begrijpen zonder te kijken naar tussenstatelijke verhoudingen.

Er zijn ook geografische gaten ontstaan binnen het vlechtwerk van hedendaagse samenlevingen. Autoverkeer, hoogbouw en de splitsing van wonen en werken creëerden zelfs binnen dichtbevolkte gebieden lege plekken en corridors: snelwegen en parkeerplaatsen; kantoorgebieden bij nacht; slaapwijken bij dag; metrostations; gemeenschappelijke ruimten van grootschalige voorzienin-

16 CRIEM 1996; IVR 1998: 179 e.v. Karl Mannheim 1940: 104 n. 2: 'Het belangrijkste negatieve gevolg van werkloosheid is de vernietiging van wat men het "levensplan" van het individu kan noemen. Het "levensplan" is een zeer essentiële vorm van persoonlijke rationalisering, voor zover dit het individu ervan weerhoudt om onmiddellijk te reageren op elke stimulus die zich aandient. De verstoring ervan vergroot in hoge mate de ontvankelijkheid voor suggesties en versterkt het geloof in wonderbaarlijke instant-oplossingen. Het vooruitzicht van permanent werk en rationele middelen van bestaan heeft in de geestelijke sfeer hetzelfde effect als spaargeld in de economische sfeer. Deze houding leidt op den duur tot het ontwerpen van een "levensplan" en de onderdrukking, tot op zekere hoogte, van onmiddellijke bevrediging van aandriften en wensen, ten gunste van het latere gebruik van iemands geestelijke energie.' Dit is uiteraard de kern van de later geformuleerde en invloedrijk geworden theorie van sociale controle of binding van Travis Hirschi.

17 Vgl. Zolberg 1991.

gen.¹⁸ In het quasi-niemandland van zulke gebieden blijken geïnternaliseerde normen van geweldbeheersing gebrekkig te werken. Waar sociale uitsluiting en geografische ontmenselijking elkaar kruisen, vindt vooral veel kleinere gewelds-criminaliteit plaats.

Maar zeker niet alleen daar. Soms lijkt de gehele openbare ruimte zich tot een normatief niemandland te ontwikkelen. Historisch-sociologisch valt dat als volgt te begrijpen. Vervlechting was ook ontvouwing: van kleine, veelvoudige, besloten en dicht geweven netwerken tot grote, enkelvoudige, open en wijd vertakte netwerken. De Swaan, die hierop heeft gewezen, schrijft:

Het ontvouwingsproces betekende voor ieder mens afzonderlijk zijn ontbinding in organisationele factoren. Voor elk stel bezigheden kreeg hij te maken met een ander vlechtwerk van mensen. Het enige punt waarin al die strevingen nog bijeenkwamen, lag in hemzelf, of misschien bij zijn gezin.¹⁹

Dat 'zelf' en dat gezin zijn dan ook centrale ankerpunten geworden van zingeving en zinbeleving van moderne mensen. De consequenties hiervan komen hierna nog aan de orde. Maar ontvouwing heeft een intimisering van de leefwereld met zich meegebracht: mensen zijn hun intieme leefwereld meer gaan zien als de kern en de maatstaf van hun leven.²⁰ Mensen lijken daardoor individueel minder geneigd zich met de openbare ruimte en de openbare orde te identificeren. Collectief verwachten zij van de overheid *casu quo* de politie dat die dat wel doet en de norm van geweldbeheersing handhaaft. Het is de vraag of de politie de functie van geweldbeheersing in de openbare ruimte door burgers zelf op den duur kan vervangen. Zoals voormalig hoofdcommissaris E. Nordholt pleegt te stellen: 'In 1950 was Nederland veilig ondanks de politie;

18 Raes (1994 en 1995) heeft de eroderende werking van autoverkeer op beschavingsnormen in de openbare ruimte overtuigend beschreven.

19 De Swaan 1982: 34-35.

20 Een mooie beschrijving en beschouwing geeft Van Praag (1999). Intussen vindt vooral de laatste jaren een media-isering van datzelfde privé-leven plaats: radio, televisie en 'de bladen' dringen door in de huiskamer en de slaapkamer, niet alleen van sterren maar ook van 'gewone' mensen. Zo ontstaat een nieuwe, virtuele publieke ruimte waarin mensen soms heel intiem met elkaar omgaan voor het oog van miljoenen andere mensen. De ontwikkeling is te duiden als collectieve enscenering en verbeelding van het ideaal van intieme omgang. Het commerciële televisieprogramma *Big Brother* was hiervan een voorlopig hoogtepunt.

nu is Nederland veiliger dankzij de politie.²¹ Daar was en is een grote inspanning voor nodig. Andere inspanningen van politie, verzekeringsmaatschappijen en beveiligingsbedrijven versterken tegelijkertijd de neiging van de burger om zich op zijn privé-terrein te verschansen en dragen zo onbedoeld bij aan diens desidentificatie met de openbare ruimte.

De intimisering van de leefwereld en belevingswereld van mensen betekent overigens niet dat geweld daar volledig is uitgebannen. Steeds opnieuw duiken berichten op van geweld in intieme verhoudingen: tussen mannen en vrouwen, tussen ouders en kinderen en zelfs tussen volwassenen en bejaarden. Een recent niet-representatief *survey*-onderzoek in Nederland vond dat bijna de helft van de ondervraagden ooit slachtoffer was geworden van 'aantasting van de persoonlijke integriteit (...) door iemand uit de huiselijke kring'.²² Dat is wel een heel erg ruime begripsomschrijving, waarin bijvoorbeeld menige puber zichzelf en zijn of haar ouders moet herkennen. Gegeven de hoge eisen die mensen tegenwoordig aan zichzelf en aan intieme anderen stellen en gegeven de broeikaseffecten die in van de buitenwereld afgeschermd gezinnen kunnen optreden, is het aannemelijk dat de norm van geweldbeheersing ook in intieme verhoudingen regelmatig wordt geschonden. Of het vaker gebeurt dan vroeger weet niemand. Het lijkt er soms op, maar verhoogde gevoeligheid, toegenomen openheid en grotere aangiftebereidheid liggen als verklaringen van stijgende cijfers allereerst voor de hand.²³

Er is ten slotte een vierde manier waarop geweld aanwezig blijft binnen moderne, gepacificeerde samenlevingen: in de verbeelding. In de bioscoop, op de televisie, in computerspelen en in bepaalde genres van de popmuziek (zoals *hard core rap*) wordt geweld tussen mensen heel aanschouwelijk uitgebeeld en gedetailleerd verwoord. Zo er al een taboe ligt op de uitoefening van geweld, dan toch niet op de verbeelding en plaatsvervangende beleving ervan. De indruk bestaat dat het taboe op daadwerkelijke geweldsuitoefening de lustvolle beleving van geweldfantasieën vergroot. Wat daar de consequenties van zijn is omstreden. Virtuele geweldbeleving kan misschien dienen als uitlaatklep voor spanningen die anders hun weg zouden vinden in reëel geweld. Maar ze kan

21 Onder meer in een interview met *Business Nieuws Radio*, 12 december 1999.

22 Van Dijk e.a. 1997, weergegeven door het SCP 1998: 667 en in de IVR 1998: 10.

23 Zie bv. Van Daalen (1990) over trends in kindermishandeling en incest. Het zou overigens zinvol zijn om ook zelfmoordstatistiek in de beschouwing te betrekken: suïcides zijn gewelddaden die mensen zichzelf aandoen, maar ze zijn ook vaak gericht tegen intieme anderen, bijvoorbeeld als wraak. Ze vallen dan onder de noemer van intiem, psychisch geweld.

ook fungeren als script voor daadwerkelijk geweld. De Amerikaanse tieners Eric Harris en Dylan Klebold bijvoorbeeld richtten in april 1999 een bloedbad aan op de Columbine High School: ze schoten twaalf scholieren en een leraar dood, en ten slotte zichzelf. Van tevoren hadden zij een videoband gemaakt waarop ze zich als *American originals* presenteerden en waarin het filmische perspectief overheerst. Het computerspel *Doom* voedde mede hun verbeelding: 'Het zal zijn als *fucking Doom. Tick, tick, tick, tick... Haa!*'²⁴ Het helpt overigens weinig om de media zelf: de film, de televisie of de computerspelen, de schuld te geven. Het gaat erom hun markt, de latente of manifeste vraag naar geweldverbeelding en de achtergronden daarvan, te begrijpen.

Het institutioneel tekort

De geweldbeheersing die mensen zichzelf hebben leren opleggen heeft hen geholpen om de rest van de natuur aan zich te onderwerpen. Zoals we zagen brengt die overheersing afhankelijkheid en kwetsbaarheid met zich mee op hogere schaalniveaus. Ook tussen mensen zelf heeft de geweldbeheersing een keerzijde: er lijkt een Wet van Behoud van Agressie werkzaam te zijn die maakt dat pacificatie op een bepaald schaalniveau de agressie tussen mensen op een hoger schaalniveau versterkt – of althans de georganiseerde uiting ervan. Vooral totalitaire samenlevingen laten deze dynamiek zien. Democratische samenlevingen worstelen meer blijvend met een binnenlandse geweldsproblematiek. De openbare orde is er kwetsbaar.²⁵ Achter de maatschappelijke coulissen, in intieme verhoudingen en in de individuele verbeelding gaat, zowel in totalitaire als in democratische samenlevingen, de gewelddadigheid tussen mensen intussen voort.

Er is nog een andere manier waarop de vervlechting van zeer grote aantallen mensen tot op den duur één wereldsamenleving hen gezamenlijk kwetsbaar maakt. De al genoemde Ulrich Beck heeft er nadrukkelijk op gewezen dat de wereldsamenleving kwetsbaar is door ecologische gevaren die zij eigenhandig over zich heeft afgeroepen: 'geproduceerde risico's' (*manufactured risks*). Om bij Nederland te blijven: onze dijken worden vanouds bedreigd door spring-

24 NRC Handelsblad, 15 december 1999, naar *Time Magazine*.

25 De strikte binnenlandse openbare orde en georganiseerde buitenlandse agressie – of de gedurige voorbereiding daartoe – van totalitaire samenlevingen hangen dus met elkaar samen.

vloeden en stormvloeden, maar de hoogte daarvan is tegenwoordig mede het product van de opwarming van de aarde, smeltende ijskappen en misschien nog andere *man-made* meteorologische veranderingen. Dat chemische en nucleaire gevaren door mensen geproduceerde risico's zijn, is evident. Door de wereldschaal waarop ze zich voordoen onttrekken ze zich aan het gezag en de competentie van nationale staten en dat feit zelf ondermijnt het vertrouwen in die staten. Beck noemt de wereldrisicosamenleving daarom 'sociaal explosief': ze jaagt mensen op tegen elkaar, tegen hun machteloze regeringen en tegen de experts die het allemaal ook niet in de hand hebben.²⁶

Experts zijn belangrijk geworden door het proces van arbeidsdeling zelf, waarin immers steeds opnieuw tot dan toe algemeen-menselijke activiteiten als afzonderlijke functies vervuld gaan worden door beroepsbeoefenaars. Als die beroepsbeoefenaars het goed doen worden ze experts en als ze het alleenrecht op het beroep verwerven worden ze *professionals*. Het totale maatschappelijke kennisbestand neemt hierbij toe, maar het wordt ook steeds gefragmenteerder. Ieder individu afzonderlijk weet relatief steeds minder.

Wie van ons de tram neemt heeft, als hij tenminste geen natuurkundige is, geen idee hoe die zich in beweging zet. Dat hoeft ook niet. Als hij maar op het gedrag van de tram kan 'rekenen' en er zijn gedrag op kan afstemmen. Maar hoe men een tram in elkaar zet die zich voortbeweegt, daar weet hij niets van. De wilde weet dat van zijn werktuigen heel veel beter. (...) De toenemende intellectualisering en rationalisering betekent dus *niet* een toenemende algemene kennis van de levensomstandigheden waaronder men leeft. Maar ze betekent iets anders: dat men, als men zou *willen*, er elk moment achter zou *kunnen* komen, dat er dus principieel geen geheimzinnige, onberekenbare machten bestaan die op ons inwerken, en dat men daarentegen alles – in principe – zou kunnen *beheersen door te berekenen*. Maar dat betekent: de onttovering van de wereld.

26 Beck 1986 en vele andere publicaties. In het Duits spreekt Beck over *Vergesellschaftigung* oftewel vermaatschappelijking van ecologische verstoringen. In het Engels hebben Beck en Anthony Giddens samen de term *manufactured risks* geïntroduceerd. Voor een kennismaking met de grondgedachten van Beck is heel geschikt: Beck 1997, met de heldere inleiding door Hajer en Schwarz. Een kritiek op het romantische-mythologische karakter van Becks werk is geformuleerd door Alexander en Smith (1996).

Aldus inderdaad Max Weber.²⁷ We zijn in steeds meer opzichten leken, maar we kunnen het altijd aan deskundigen vragen. Arbeidsdeling brengt dus een cognitieve verafhankelijkheid met zich mee, van leken ten opzichte van *professionals*.

Professionals hebben aan hun positie en hun deskundigheid veel gezag ontleend, al was er tegen hen ook altijd een onderstroom van ressentiment.²⁸ Vooral de laatste decennia echter is het gezag van deskundigen openlijk aangetast of althans ter discussie gesteld. Het publieke vertrouwen in professionals lijkt te zijn geslonken. Daar zijn twee oorzaken voor aan te wijzen. Het publiek van leken of cliënten is mondiger geworden door de welvaartsstijging, de verlenging van onderwijsdeelname, de uitbreiding van de sociale zekerheid en nog andere deelprocessen van modernisering. De professionals werden juist minder mondig: hun aantal nam weliswaar toe, maar binnen hun eigen gelederen ging de arbeidsdeling voort en dat maakte het lastiger om met één mond te spreken. Ook kwamen ze in heel uiteenlopende posities en rollen in de samenleving terecht. Een toxicoloog kan tegenwoordig werken voor de overheid, voor een multi-national of voor de Vereniging Milieudefensie. 'Professionals zijn langs demografische en economische lijnen versplinterd geraakt,' schrijft Steven Brint, 'en hebben daardoor hun politieke kracht grotendeels verloren.'²⁹ Dat is misschien weer wat te sterk geformuleerd. De ontwikkeling is immers ook op te vatten als een democratisering van de macht van professionals, die zich meer dan vroeger genoodzaakt zien, zich publiekelijk te verantwoorden.

Er is een meer fundamentele manier om de ontwikkeling te begrijpen. William Freudenburg heeft erop gewezen dat een rationele arbeidsdeling à la Weber de verantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld ecologisch ingrijpende ontwikkelingen en beslissingen versnipperd, en daarmee de aansprakelijkheid voor de gevolgen. De aansprakelijkheid lost als het ware op in de veelheid van partiële bijdragen en deelverantwoordelijkheden. Wat Freudenburg *recreancy* noemt: de kans dat deskundige individuen of instellingen het door leken in hen gestelde vertrouwen beschamen, neemt toe. Zelfs als het individuen zijn die falen, is de oorzaak daarvan vaak de complexe institutionele inbedding waarbinnen zij functioneren en waarover zij weinig macht hebben. *Recreancy* laat

27 Weber 1919: 16-17, zijn cursiveringen.

28 De grondtoon van dat ressentiment is goed verwoord door G.B. Shaw: 'Elk beroep is een samenzwering tegen leken.'

29 Brint 1994: ix.

zich daarom het best vertalen als institutioneel tekort, een term waarmee De Swaan eens de versnipperde organisatie van een ziekenhuis karakteriseerde:

De werkers in het ziekenhuis zijn als marionetten aan de organisatie opgehangen en hoe meer zij worstelen om zich te bevrijden hoe meer zij verstrikt raken; om uit die kluwen te geraken brengen zij anderen alleen nog maar erger in de knoop.³⁰

Hoe arbeidsdeliger een organisatie, een bedrijfstak, een verzorgingsarrangement, en vooral: hoe arbeidsdeliger het vlechtwerk dat zij met elkaar vormen oftewel de samenleving, des te groter is althans potentieel het institutionele tekort.

De toegenomen scepsis van leken tegenover de deskundigheidsaanspraken van professionals laat zich nu begrijpen als effect van het institutioneel tekort. Mensen zijn gewend geraakt aan biochemici die hoog opgeven van de farmacogenetica en sociologen die waarschuwen voor de consequenties ervan; aan geologen die uitleggen dat oliewinning in de Waddenzee onschadelijk is en biologen die verstoring voorspellen van het ecologisch evenwicht; aan vakeconomen die diametraal tegenovergestelde diagnoses verkondigen van een recessie. En aan... politici, die het hunne bijdragen aan de verwarring door zich enerzijds steeds meer te laten adviseren door deskundigen – de verwetenschappelijking van de politiek – en zich anderzijds steeds ingrijpender te bemoeien met de kennisonwikkeling – de politisering van de wetenschap. Het gouvernementeel-technologisch complex (een uitdrukking van Dweight D. Eisenhower) is een dicht geknoopt netwerk waar economische belangen, politieke ambities, ambtelijke carrières en technische hobby's door elkaar heen spelen. Democratische controle is moeilijk en draagt soms onbedoeld nog eens bij aan de ondoorzichtigheid van het complex.

Freudenburg heeft overigens laten zien dat de ervaring van *recreancy* beter dan andere variabelen de onveiligheidsgevoelens van mensen voorspelt ten aanzien van chemische en andere gevaarlijke industrieën. Naarmate men minder vertrouwen heeft in de competentie en het verantwoordelijkheidsbesef van de overheid en andere relevante instellingen maakt men zich meer zorgen over giftige afvalstoffen. Het omgekeerde geldt waarschijnlijk ook. Zo'n

30 De Swaan 1989: 50, n.a.v. de film *Hospital* van Frederick Wiseman. Over *recreancy*, zie Freudenburg 1993 en 1996.

negatieve spiraal dreigt in het bijzonder bij wat Beck ‘geproduceerde risico’s’ noemt, bij door mensen veroorzaakte rampen. Freudenburg:

Kenmerkend voor natuurrampen zijn de vaak onbaatzuchtige en zelfs hartverwarmende acties van burgers en overheidsvertegenwoordigers. Maar kenmerkend voor antropogene ongelukken lijken de advocaten te worden die namens hun cliënten iedere erkenning van verantwoordelijkheid proberen te vermijden en die de slachtoffers vaak eerder aanvallen dan helpen (...).³¹

Freudenburgs analyse is verwant aan de voor rampenonderzoekers en rampenbestrijders klassieke these van Charles Perrow over *normal accidents*. Moderne fabrieken, vliegtuigen, laboratoria en kerncentrales – Perrows boek is mede geïnspireerd door het ongeluk met de kerncentrale op Three Miles Island in 1979 – zijn technisch complexe, ‘dicht-gekoppelde’ systemen, die voor hun besturing en bewaking al even complexe besturingssystemen vragen. Daarmee neemt de kans op ‘normale ongelukken’ toe:

Neem een raffinaderij, een vliegtuig, een schip, een biologisch laboratorium, of een andere situatie met veel samenstellende delen (onderdelen, procedures, *operators*). Niemand heeft er zelfs maar van gedroomd dat toen onderdeel X bezweek, Y ook buiten werking zou zijn en dat de twee defecten op elkaar in zouden werken zodat zowel een brand ontstond *als* het brandalarm niet werkte. (...) Het probleem is gewoon niet bij de ontwerpers opgekomen. De volgende keer zullen ze een extra alarmsysteem en een brandblussysteem inbouwen. Maar misschien maakt dat nog drie andere onverwachte interacties mogelijk tussen defecten die vroeg of laat optreden. Deze neiging tot interactie is een eigenschap van een systeem, niet van een onderdeel of van degene die het bedient. We zullen het de ‘interactieve complexiteit’ van het systeem noemen. (...) Als interactieve complexiteit en dicht-gekoppeldheid – systeemeigenschappen – onvermijdelijk tot een ongeluk leiden, mogen we dat een ‘normaal ongeluk’ of ‘systeem-ongeluk’ noemen.³²

31 Freudenburg 1993: 928. Verbroederende effecten van niet-antropogene aardbevingen waren bijvoorbeeld in 1999 zichtbaar tussen Griekenland en Turkije. Vgl. Fritz 1968 en Oliver-Smith 1996.

32 Perrow 1999 [1984]: 4-5.

Perrows *normal accidents* zijn technische en bestuurskundige verschijningsvormen van het institutioneel tekort.

Terzijde: trendbreuk of stroomversnelling?

Het ligt voor de hand om ook te kijken naar het derde onderdeel van de drieslag van controles en naar de afhankelijkheden of kwetsbaarheden die daaruit voortvloeien: de individuele gedragsregulering en affectbeheersing van mensen, oftewel hun beheersing over zichzelf. Maar alvorens dat te doen is het goed om eerst nog afzonderlijk stil te staan bij de ontwikkelingen op kortere termijn, die van de afgelopen 25 jaar. In sommige opzichten hebben deze een stroomversnelling te zien gegeven binnen de hierboven aangeduide ontwikkelingen op lange termijn; in andere opzichten lijken langetermijntrends juist te zijn gebroken. Het nu volgende heeft betrekking op Nederland, maar kan *mutatis mutandis* gelden voor alle ontwikkelde landen.

De oliecrises van de jaren 1973 en 1979 troffen een nationale economie die al haperde en die tussen 1980 en 1983 kromp.³³ De maatschappelijke gevolgen waren een verslechtering van de concurrentiepositie van bedrijven, een snel oplopende werkloosheid (overigens mede door een groeiend arbeidsaanbod), een toenemende druk op het sociale-zekerheidsstelsel en een groeiend financieringstekort van de overheid. Het duurde enige tijd voordat regering, parlement en sociale partners (werkgevers en werknemers) elkaar gevonden hadden in een min of meer gecoördineerd beleid om deze problemen het hoofd te bieden. Maar in 1982: het jaar van het Akkoord van Wassenaar en van het aantreden van het eerste kabinet-Lubbers, begon een langdurige periode van lastenverlichting ter verbetering van de rendementspositie van de bedrijven, van loonmatiging, van reorganisatie van overheidsfinanciën, van bezuiniging op de sociale zekerheid en van werkgelegenheidsbeleid – te zamen het fameuze poldermodel. Het rendementsherstel kwam het snelst: vooral na 1987 begon de economie weer flink te groeien en ze is dat, behoudens een inzinking in 1992, tot nu toe blijven doen. Inspanningen om het financieringstekort terug te dringen begonnen in de jaren negentig hun vruchten af te werpen. Bezuinigingen op de sociale zekerheid lukten eigenlijk pas goed toen in de loop van de jaren negentig het beroep op de Ziektewet en de arbeidongeschiktheidsregelingen werd ingeperkt en vooral toen ten slotte ook de werkloosheid aanzienlijk

33 Zie Van Zanden 1997: 218-227 en De Vries 1998.

begon te dalen.³⁴ Anno 2001 gaat het Nederland economisch gezien beter dan ooit te voren.

Maar de maatschappelijke verhoudingen zijn veranderd. De herstructurering van de Nederlandse economie heeft de positie van werkgevers duurzaam versterkt, die van werknemers en van uitkeringsgerechtigden verzwakt. De nadruk op lastenverlichting voor bedrijven, loonmatiging door werknemers en bezuiniging op de uitkeringen waren daar al tekenen van. De nieuwe dienst-economie die opbloeit in de marktsector biedt aan werknemers minder zekerheid en aan de middelbaar en lager opgeleiden onder hen ook lagere lonen. De kloof tussen lonen en uitkeringen is groter dan vroeger. Daarbij komt dat de werkloosheid weliswaar aanzienlijk is gedaald, maar dat de *langdurige* werkloosheid nog geenszins is opgelost en dit naar verwachting ook niet gauw zal worden. Langdurige werkloosheid treft vooral (maar niet alleen) allochtonen en laag opgeleiden. Deze bevolkingscategorieën dreigen meer in het algemeen te worden uitgesloten van de geneugten van de nieuwe dienst-economie. Het proces van sociale uitsluiting komt ook ruimtelijk tot uitdrukking in de toenemende concentratie van uitkeringsafhankelijken en allochtonen in de grote steden.

De crisis van 1979-1983 heeft de interdependenties tussen bevolkingsgroepen in Nederland flink op de proef gesteld en het economisch herstel dat erop volgde, heeft sommige interdependenties verzwakt. De versnelde internationalisering van de economie en van het financiële verkeer, de verschuiving van industrie naar dienstverlening en het toetreden van grote aantallen autochtone vrouwen tot de arbeidsmarkt hebben oudere, laag opgeleide en allochtone Nederlanders in een marginale positie gebracht. Hun kinderen hebben moeite om zich in de intensieve *rat race* van het Nederlandse onderwijs in te vechten en op te werken. En daarmee is in Nederland, net als in de meeste andere westerse landen, het perspectief van een economisch marginale onderklasse ondanks de nieuwe economie – nee: dankzij die nieuwe economie – dichterbij gekomen.

Economische groei betekent dus niet automatisch verdere maatschappelijke vervlechting, althans niet op alle niveaus en voor alle bevolkingsgroepen. Nico Wilterdink heeft de recente ontwikkelingen gekarakteriseerd als toenemende economische vervlechting op internationale en mondiale schaal, gepaard gaande met afnemende vervlechting op nationale schaal.³⁵ Je zou ook hier

34 Zie SCP 1998: 448-449; Visser & Hemerijck 1997.

35 Wilterdink 1993.

kunnen spreken van ontvouwing: de bindingen tussen nationale economieën, voor zover die nog vallen af te grenzen, worden uitgestrekter en veelvormiger, maar de bindingen erbinnen worden juist minder dicht geweven. Voor zover de niet-economische banden tussen mensen (sociale, politieke, culturele) op nationaal niveau liggen, worden deze door de ontwikkeling ondermijnd.

De laatste 25 jaar hebben dan ook belangrijke sociaal-culturele veranderingen te zien gegeven. De criminaliteit nam toe, eigenlijk al in de jaren zestig maar in versneld tempo in de jaren zeventig en tachtig. Deze toename moet in de eerste plaats worden toegeschreven aan de welvaart: de in vergelijking tot vroeger veel grotere hoeveelheid waardevolle goederen die in omloop zijn. Die goederen kunnen makkelijker worden gestolen door de vermindering van sociale controle, de huishoudensverduunning en de arbeidsparticipatie van vrouwen (er is vaker niemand thuis). Er was waarschijnlijk ook een zelfstandig verzekerings-effect: mensen zijn hun kostbare bezittingen meer gaan verzekeren. Ze zijn er misschien ook slechter op gaan letten en ze zijn in elk geval vaker aangifte gaan doen bij de politie. Daarnaast speelde en speelt de werkloosheid een rol, of ruimer geformuleerd: de sociale ongelijkheid. De welvaart en de gelegenheid verklaren de diefstal; de werkloosheid verklaart de dief. Kortdurende werkloosheid vertaalt zich in het algemeen niet in criminaliteit, zeker niet als de sociale zekerheid het inkomensverlies effectief compenseert. Maar langdurige en vooral intergenerationeel doorgegeven werkloosheid leidt tot een gebrek aan perspectief. Vroeger of later vertaalt zich dat wel degelijk in criminaliteit – zowel instrumenteel als expressief.

Aan de stijging van de vermogenscriminaliteit is in de jaren negentig een eind gekomen, vermoedelijk door een combinatie van preventieve beveiliging door burgers, bedrijfsleven en overheid (waaronder elektronische en technopreventie) en van een uitbreiding van het zogenaamde functionele toezicht (stadswachten, beveiligingsmensen enzovoort). Het is belangrijk te beseffen dat de voornaamste *push*- en *pull*-factoren van vermogenscriminaliteit (welvaart respectievelijk ongelijkheid) intussen onverminderd werkzaam blijven en dat dus voor het beteugelen van de vermogenscriminaliteit – laat staan voor het terugdringen ervan – een gedurende inspanning nodig blijft. Deze inspanning heeft bovendien onbedoelde neveneffecten in de sfeer van de semi-openbare ruimte. Burgers verschansen zich in hun huizen, banken en andere geldinstellingen beveiligen zich steeds beter, en daardoor blijven winkels, horecagelegenheden en taxi's over als doelwit van gewapende overvallen. De stabilisering van de vermogenscriminaliteit wordt duur betaald, vooral door wat vroeger heette de middenstand.

De geweldscriminaliteit: berovingen, roofovervallen, liquidaties, mishandeling, lijkt voornamelijk niet gestabiliseerd.³⁶ Er komt een aantal maatschappelijke factoren in samen die door Andries Hoogerwerf zijn samengevat als de economisering van het wereldbeeld, de toenemende maatschappelijke ongelijkheid, de afname van de sociale cohesie en controle, het verminderen van respect voor overheid en politie en de alomtegenwoordigheid van virtueel geweld in media.³⁷ De eerste vier factoren laten zich mede opvatten als gevolgen van de zoëven besproken ontwikkeling van economische internationalisering die op nationaal en lokaal niveau ontvlechting, eerder dan vervlechting met zich meebrengt. Het minst begrepen blijft de ogenschijnlijk willekeurige geweldscriminaliteit: vechtpartijen tussen voetbalsupporters; het in elkaar schoppen van onbekenden in de nachtelijke uren van het uitgaansleven; gewelddadigheid in het verkeer; geweld op school. De benaming 'zinloos geweld' is hiervoor ingeburgerd maar die draagt vooral bij aan het onbegrip. 'Geweld typeren als zinloos of irrationeel,' schrijft de antropoloog Anton Blok, 'is het onderzoek opgeven waar het zou moeten beginnen.'³⁸ Willekeurig geweld dat voor slachtoffers en toeschouwers zinloos is, kan voor daders wel degelijk zin hebben. Het profiel van de gemiddelde dader dat uit diverse bronnen naar voren komt – man, jong, lichtgeraakt, op zoek naar bevestiging van het machozelfbeeld – en verspreide berichten over de achtergronden van gebeurtenissen, geven althans aanwijzingen voor de psychologische betekenis die willekeurig geweld kan hebben voor degenen die het plegen. Ik kom hierop straks terug.

Of de incidentie van 'zinloos' dan wel willekeurig geweld werkelijk is toegenomen, staat overigens wetenschappelijk gezien nog ter discussie.³⁹ Maatschappelijk gezien niet: publiek, media, politici en bijvoorbeeld ook conducteurs van de Nederlandse Spoorwegen zijn ervan overtuigd dat het zo is. Het is ook moeilijk om je aan de indruk te onttrekken. De dood van Joes Kloppenburg,

36 Ik ga hier korthedshalve voorbij aan discussies over de betekenis van statistieken, de verschillen tussen politiegegevens en bevolkingsenquêtes en nog andere onderzoekstechnische kwesties, en volg het oordeel van de huidige integrale veiligheidsrapportages en het SCP 1998. Een recente discussie over geweldcijfers is gevoerd tussen Van de Bunt en Bijleveld (1999) en Junger en Wittebrood (1999), naar aanleiding van Wittebrood en Junger (1999).

37 Hoogerwerf 1996; vgl. Haen Marshall 1998 en SCP 1998: 632 e.v. en 666. Op de 'economisering van het wereldbeeld' was eerder gewezen door Cees Schmidt.

38 Blok 1991: 203.

39 Zie noot 36.

Meindert Tjoelker, Marianne Roza, Froukje Schuitemaker, Daniel van Cotthem en anderen heeft begrijpelijkerwijs veel verontrusting en ook een zekere mobilisatie onder de Nederlandse bevolking teweeggebracht. Twee derde van de volwassen Nederlanders ziet 'meer zinloos geweld' in de samenleving en maakt zich daarover zorgen. Men wil dat de overheid, de politie en het bedrijfsleven een halt toeroepen aan het geweld. Vooral in grote steden zijn de laatste jaren dan ook maatregelen genomen om geweld in de openbare en semi-openbare ruimte terug te dringen.⁴⁰

De houding tegenover criminaliteit in het algemeen was al eerder veranderd. In de jaren zeventig verhardden de tot dan toe lankmoedige opvattingen van Nederlanders ten aanzien van misdadigers. Nederlanders gingen zich ook onveiliger voelen – zo bleek toen er eenmaal regelmatig naar werd gevraagd.⁴¹ De roep om strengere straffen en meer veiligheid werd door politici in de jaren tachtig gehoord: de instelling van de Commissie Kleine Criminaliteit in 1983 en het beleidsplan *Samenleving en Criminaliteit* van 1985 laten zien hoe criminaliteit op de politieke agenda was gestegen. In dezelfde periode groeide de aandacht voor slachtoffers van misdrijven. De eerste zogenaamde slachtoffer-enquête werd gehouden in 1978; de Landelijke Organisatie Slachtofferhulp (nu: Slachtofferhulp Nederland) werd in 1984 opgericht. Slachtofferhulp is in de jaren negentig geïnstitutionaliseerd en tot grote bloei gekomen. De Wet Terwee (1995) heeft de civiele rechtspositie van slachtoffers van misdrijven versterkt. Recentelijk is de vraag gesteld of het slachtofferdenken inmiddels niet te ver is doorgeschoten.⁴²

40 Vgl. *Geweld op straat* 1998. Voorbeelden van plaatselijk beleid zijn Groningen ('Veiligheid op straat'), Leeuwarden ('Nieuw streng op straat') en Amsterdam ('Uitgaan zonder brokken').

41 Het WODC-onderzoek van 1976 zou het eerste geweest zijn (SCP 1998), maar al in 1973 had de Nederlandse Vereniging voor Statistiek in opinieonderzoek naar onveiligheidsgevoelens gevraagd (Fiseliers 1988). De veranderende opvattingen over criminaliteit en bestraffing zijn goed in kaart gebracht door het SCP 1998.

42 De toegenomen aandacht voor slachtofferschap heeft bredere sociaal-culturele achtergronden. Gersons consteerte 'dat slachtofferschap een nieuwe beweging representeert van verontwaardigde mensen (...). Intrigerend blijft hoe deze "beweging" geheel buiten de GGZ tot stand is gekomen, vooral vanuit de wereld van juristen en maatschappelijk werk' (Gersons 1990: 688). Boutellier (1993) wees erop dat slachtofferschap op zichzelf een centrale morele categorie is geworden. Buruma (1999) wijst in ruimer verband op het onkiese van een 'Olympische Spelen van het Lijden'.

Ook feitelijk werd het straffklimaat in Nederland harder: door rechters worden meer onvoorwaardelijke en langdurige straffen opgelegd dan voorheen. Ten dele is dat een gevolg van de toename en verharding van de misdrijven zelf (gewelddmisdrijven, drugsriminaliteit). Maar voor een ander deel is het een autonome ontwikkeling van toegenomen punitiviteit: dezelfde misdrijven worden strenger bestraft. De sterke groei van de aantallen cellen en gedetineerden in Nederland is het resultaat van beide ontwikkelingen samen. Bovendien is een vrij omvangrijk stelsel van alternatieve sancties of 'taakstraffen' ontstaan, die vrijheidsstraffen deels vervangen maar deels ook aanvullen. Per saldo is een groter deel van de bevolking onder penitentiair regiem komen te staan. En een steeds groter percentage van deze gestraften bestaat uit jonge, allochtone of zelfs niet-Nederlandse mannen.⁴³

Verontrusting over criminaliteit is geen simpele afspiegeling van die criminaliteit zelf. Op individueel niveau blijkt dat bijvoorbeeld uit de *fear-victimization* paradox: gevoelens van onveiligheid zijn groter onder vrouwen en ouderen, terwijl die statistisch gezien juist minder kans lopen om het slachtoffer van een misdrijf te worden dan mannen en jongeren.⁴⁴ Op collectief niveau blijkt het uit studies naar veranderingen in punitiviteit in de loop van de tijd en naar verschillen in punitiviteit tussen samenlevingen. George Rusche en Otto Kirchheimer hebben al in 1938 laten zien dat verharding van het straffklimaat in samenlevingen relatief onafhankelijk is van de criminaliteit zelf maar daarentegen covarieert met meer algemene spanningen en in het bijzonder met het arbeidsoverschot. Theodore Chiricos en Miriam Delone hebben de uitkomsten van 44 onderzoeken geanalyseerd. Zij concluderen:

Het empirisch materiaal wijst erop dat onafhankelijk van de invloed van misdaad zelf, arbeidsoverschot consequent en significant samenhangt met de omvang van gevangenispopulaties en met het aantal opgelegde gevangenisstraffen.⁴⁵

43 SCP 1998: 650-651.

44 Maar misschien zet de vrees om slachtoffer te worden vrouwen en ouderen aan tot effectieve voorzorgsmaatregelen. En misschien is de vrees minder afspiegeling van de statistische kans dan van de potentiële ernst van het slachtofferschap voor de immers relatief weerloze vrouwen en ouderen (IVR 1998: 88, n. 3).

45 Rusche & Kirchheimer 1938 resp. Chiricos & Delone 1992, passim, cit. 421; vgl. ook Franke 1990.

De maatschappelijke verontrusting die in Nederland over de criminaliteit is gegroeid en de feitelijke verharding van het strafklimaat, lijken dus op twee manieren samen te hangen met de ernstige economische stagnatie van de jaren 1973-1984 en de snelle economische transformatie die daarop is gevolgd. Enerzijds zijn belangrijke vormen van criminaliteit er feitelijk door toegenomen, wat heeft geresulteerd in meer verontrusting en bestraffing. Maar anderzijds – en in belangrijke mate – heeft sociaal-economische onzekerheid zich rechtstreeks vertaald in verontrusting over misdaad en in punitiviteit ten aanzien van misdadigers. Criminaliteit heeft als scherm gediend waarop mensen hun gevoelens van onbehagen en onveiligheid hebben geprojecteerd. Over de psychische huishouding waarbinnen zulke en ook heel andere gevoelsvertalingen plaatsvinden, komen we nu te spreken.

Gevaarlijk leven

Van de drie domeinen waarin theoretisch gezien de langetermijnontwikkelingen zich afspelen: beheersing over de natuur, beheersing van de onderlinge verhoudingen, en beheersing van de innerlijke aandriften en strevingen, is het laatste het moeilijkst te karakteriseren. Het is omstreden *of* zich hier wel een langetermijnontwikkeling voordoet.⁴⁶ En zeker is die nog meerduidiger dan de ontwikkelingen in de eerder besproken domeinen al waren: beheersing over én verafhankelijkheid van de natuur; minder geweld binnen maar juist meer geweld tussen samenlevingen.

De enorm toegenomen beheersing van mensen over de natuur heeft, samen met de *grosso modo* toch vreedzamer geworden betrekkingen tussen mensen, een bodem van bestaanszekerheid gelegd in hun leven – althans binnen rijke, westerse samenlevingen. Moderne mensen zijn zo goed beschermd tegen fysieke gevaren als koude, voedseltekort of ziekte, dat zij zich er nauwelijks meer van bewust zijn. Ze zijn gewend geraakt aan lage niveaus van geweld in hun omgeving – gewelddadige gebeurtenissen vallen des te meer op – en aan juist hoge niveaus van maatschappelijke bescherming: sociale zekerheid; maatschappelijke voorzieningen; particuliere verzekeringen. De gemoedsrust

46 Norbert Elias (1938) heeft in moderne, westerse samenlevingen een ontwikkeling van toenemende sociale dwang tot zelfdwang aangewezen die ertoe heeft geleid dat mensen zich 'geciviliseerder' (meer beheerst, invoelend, rationeel) zijn gaan gedragen. Hans Peter Duerr (1988) heeft Elias' these bestreden.

die welvaart en verzorgingsstaat hun verschaffen wordt wel gevoeld maar behoort tegelijkertijd tot de vanzelfsprekendheden.

Zo zeer zelfs, dat ze ook als saai wordt beleefd. Dat althans is de gangbare verklaring voor de *quest for excitement*, de drang naar avontuur, de risicozucht die vooral bij naoorlogse generaties vaak wordt aangewezen. Sommigen van hen beoefenen vechtsporten, anderen beklimmen bergen, velen *bungy jumpen* en zeer velen maken verre reizen naar afgelegen streken. De risico's blijven overigens klein en worden meestal zorgvuldig afgedekt; de gemoedsrust van de verzorgingsstaat wordt zelden werkelijk opgegeven.⁴⁷

De *quest for excitement* is een zoektocht naar beheerste risico's die past in een meer algemeen cultuurpatroon waarin ondernemingslust wordt aangemoedigd. In de Verenigde Staten stond ondernemingslust en alles wat daarmee samenhangt altijd al op de voorgrond. Een werkelijke verzorgingsstaat heeft zich daar nooit ontwikkeld en individuele rijkdom bleef er dus de voornaamste basis waaraan mensen zekerheid kunnen ontleen. Na het ineensstorten van het Sovjet-blok en het openlijke failliet van het communisme valt nog een sterkere nadruk op ondernemingszin te constateren. Paul Starobin:

Amerika schijnt terug te keren naar een nieuwe grijp-je-kans visie op de samenleving. De paternalistische samenleving van voorheen heeft zich ontwikkeld tot een wie-niet-waagt-die-niet-wint samenleving. Het denkbeeld dat de samenleving het individu moet beschermen tegen gevaren is vervangen door de notie dat de samenleving het individu in staat moet stellen om te profiteren van risico – de spelende burger meer gelegenheid moet geven om een gok te doen en te winnen. Dit ethos wordt verrassend genoeg niet alleen onderschreven door Ronald Reagan-achtige conservatieven maar ook door een toenemend aantal democraten van na het Reagan-tijdperk, onder wie veel progressieven.⁴⁸

Ook in Europa en in Nederland vindt zo'n verschuiving plaats. Zelfs de deelneming aan collectieve verzorgingsarrangementen wordt in toenemende mate als vrije keuzemogelijkheid aan burgers overgelaten. De zucht naar avontuur van naoorlogse generaties is dus niet een verzet tegen de gemoedsrust die welvaart en verzorgingsstaat hun hebben gebracht, maar een geestesgesteld-

47 De gemoedsrust van de verzorgingsstaat: Van Stolk & Wouters 1982; de *quest for excitement*: Elias & Dunning 1986.

48 Starobin 1999; 2007 (progressieven voor 'liberals').

heid die door welvaart en verzorgingsstaat wordt geïnduceerd en die door de neo-liberale ontwikkelingen van de laatste 25 jaar wordt aangemoedigd.

Werkelijk gevaar wordt maar door kleine categorieën mensen gezocht, en dan vooral door jongens en jonge mannen. Zij experimenteren met bewustzijnsverruimende middelen als *ecstasy*, ze zigzaggen met hoge snelheid op onverlichte brommers door druk verkeer, ze spelen met wapens, ze rijden op het dak van metrowagens, ze begeven zich opzettelijk in riskante situaties. Zulke vormen van gevaarlijk leven zijn door de journalist Hunter S. Thompson *edgework* genoemd: doelgericht balanceren op het scherp van de snede. De socioloog Stephen Lyng heeft het begrip uitgewerkt. *Edgework* vindt plaats op cultureel bepaalde grenzen van leven en dood, van bewust en onbewust, van normaal en gestoord, van orde en wanorde. Inzet ervan is om juist op zo'n grens je zelfbeheersing te bewaren, je eigen vaardigheid te testen, sterk te zijn en 'hard' en 'cool', en uiteraard geen angst te tonen. De beloning is een verhoogd zelfgevoel. 'In de zuivere vorm van *edgework*,' schrijft Lyng, 'ervaren individuen zichzelf als instinctief handelende eenheden, wat ze een gezuiverd en vergroot zelfgevoel geeft.'⁴⁹ *Edgework* kun je ook groepsgewijs ondernemen en dan wordt behalve het zelfgevoel ook het wij-gevoel van de groep bevorderd. Het ligt voor de hand om vooral gewelddadige en expressieve vormen van jeugdcriminaliteit: vandalisme, straatroof, brandstichting, *joy riding*, willekeurig geweld, op te vatten als *edgework*, als uitingen van de drang naar gevaarlijk leven.⁵⁰ Het zijn onmiskenbaar overschrijdingen van belangrijke culturele grenzen. En er zit nog een ander motief in verdisconteerd: machtsuitoefening. Het zijn manieren om voor kortere of langere tijd je persoonlijke wil op te leggen aan je slachtoffer, aan 'al die teringlijders', aan de hele samenleving.

Eén spanning in de moderne psychische huishouding is dus die tussen een gevoel van bestaanszekerheid enerzijds en een verlangen naar avontuur anderzijds. Wie het financieel een beetje getroffen heeft en sociaal vaardig is, kan zijn of haar dorst naar avontuur lessen in een opwindend uitgaansleven, door *survival*-tochten, of door het aangaan van een geheime en bijvoorbeeld sado-masochistische verhouding. Waarom niet? Wie het minder heeft getroffen, wie een jongen is en bovendien nog jong, die neemt eerder zijn toevlucht tot bekladden en vernielen, tot sarren en meppen, en misschien zelfs tot het plegen van een gewapende overval.

49 Lyng 1990: 860. Vgl. Lupton 1999: 148-172 ('Risk and pleasure').

50 Zie bv. Collison 1996.

Maar de gemoedsrust van de welvaart en (in Nederland) van de verzorgingsstaat heeft nog een andere, meer onverwachte tegenkant: subjectieve onveiligheid. De zeker op lange termijn sterk toegenomen *feitelijke* veiligheid van mensen heeft hun gevoeligheid voor inbreuken erop en bedreigingen ervan vergroot. Paradoxaal gevolg van objectieve veiligheid kan dus zijn: kwetsbaarheid voor subjectieve onveiligheid. 'Nog nooit was de zekerheid zo groot,' schreven Hans Boutellier en Bas van Stokkom in 1995, 'terwijl de beleving van onveiligheid blijft toenemen.'⁵¹ Inmiddels zijn de onveiligheidsgevoelens onder de bevolking gestabiliseerd. Je zou dit de onveiligheidsparadox kunnen noemen.

In de onveiligheidsgevoelens van mensen worden bovendien meer algemene maatschappelijke preoccupaties meegenomen of 'geprojecteerd'. Zo hangen gevoelens van dreiging in de buurt waar mensen wonen weliswaar samen met gevoelens van onveiligheid, maar zonder dat ze een directe afspiegeling zijn van feitelijke situaties en gevaren. '(De) perceptie van buurtdreiging lijkt (...) voor een gedeelte samen te hangen met individuele gebeurtenissen die weinig of niets van doen hebben met de feitelijke dreiging in de eigen buurt.'⁵² Aan de overlast die mensen ondervinden van drugshandel en drugsgebruik is de laatste jaren door gemeenten en politie van alles gedaan, maar vaak zonder resultaat. In de Rotterdamse wijk Spangen bijvoorbeeld lijkt Operatie Victor van de politie averechte effecten te sorteren: er wordt door bewoners meer in plaats van minder geklaagd. En in Lelystad neemt de overlast door coffeeshops toe, terwijl er... helemaal geen coffeeshops zijn.⁵³ Onveiligheidsgevoelens zijn waarschijnlijk gevoelige indicatoren voor iets veel breders: de ervaren *quality of life*.⁵⁴

Onveiligheidsgevoelens laten zich ten slotte nog op een derde manier duiden: als hedendaagse vorm waarin de steeds terugkerende vrees voor de gevolgen van het moderniseringsproces zich manifesteert. Historisch gezien hebben immers allerlei vormen van morele verontrusting – over de zedeloosheid van de arbeidersklasse; over de ondermijnende invloed van de moderne dans; over losgeslagen fabrieksmeisjes; over 'massacultuur'; over langharigen;

51 Boutellier & Van Stokkom 1995: 104. Op het paradoxaal verband tussen veiligheid en gevoeligheid voor geweld is eerder gewezen door Elias (1938) en Chesnais (1981). Vgl. Franke 1999.

52 IVR 1998: 93.

53 IVR 1998: 148.

54 K. Wuertz, weergegeven door SCP 1996: 428.

enzovoort – de modernisering van westerse samenlevingen als een schaduw begeleid. Daarover zijn veel afzonderlijke studies verschenen; een omvattende metabletica van moderniseringsangsten en de voorstellingen waarin die zich openbaren moet nog worden geschreven.⁵⁵ Historische analyse van de fictieve verbeelding van collectieve dreigingen ligt voor de hand: van *Gothic novels*, rampenfilms en sciencefictionseries op de televisie tot en met computerspelen.

Hoe dan ook, zoals in het middendeel van deze beschouwing werd besproken heeft de Nederlandse samenleving de laatste kwart eeuw ingrijpende veranderingen ondergaan. Het zou verwonderlijk zijn wanneer de maatschappelijke onzekerheid die daaruit voortvloeit zich *niet* (ook) had gemanifesteerd in gevoelens van onbeschermdheid en onveiligheid.

Een en ander betekent geenszins dat men hedendaagse onveiligheidsgevoelens tot psychische verschijnselen mag reduceren. Juist dan zou trouwens de Wet van W.I. Thomas bij uitstek gelden: 'Wanneer mensen situaties als werkelijk definiëren, worden zij werkelijk in hun consequenties.' Zoals eerder gezegd zijn door processen van ontvouwing en rationalisering delen van de openbare en semi-openbare ruimte een normatief niemandsland geworden. De fysieke veiligheid is daar reëel afgenomen. Mensen taxeren dat heel nauwkeurig. Vrouwen en ouderen gaan als eersten zulke plekken vermijden, vooral op bepaalde tijden, en daarmee neemt de begaanbaarheid ervan verder af. Zo vallen er gevaarlijke gaten in het overigens vaak zo dicht geweven vlechtwerk van de Nederlandse samenleving. Jongeren die avontuur zoeken, hun mannelijkheid willen testen of regelrecht kwaad in de zin hebben worden tot deze plekken, situaties en tijdstippen aangetrokken. Zij weten dat zij, daár en dan, andere mensen angst aan kunnen jagen. Dat is ook hun bedoeling. Onveiligheidsgevoelens hebben concreet de vorm van angst voor geweld; en willekeurig geweld is erop gericht om die angst te provoceren.

55 Een voorbeeldige studie van een niet-westerse samenleving maakten Thoden van Velzen en Van Weetering (1989), die behalve op de conjunctuur van moderniseringsangsten ook ingaan op de inhoud ervan: de 'demonologie' van de modernisering.

Het kwetsbare individu

Het voorgaande was een verkenning van een collectieve gevoelshuishouding. De gemoedrust van de verzorgingsstaat, het gelijktijdige verlangen naar avontuur, de paradoxale gevoelens van onveiligheid en althans de fascinatie die uitgaat van *edgework*, kunnen de meesten van ons in zichzelf herkennen. Er is nog een andere manier om de psychologie van hedendaagse Nederlanders te beschouwen: te kijken naar hun individuele gevoelshuishouding. Daarbij hoort ook de vraag hoe mensen daarin van elkaar verschillen.

Het kwam al eerder ter sprake: de ontvouwing van menselijke verhoudingen heeft een intimisering van hun belevingswereld met zich meegebracht. We kunnen daaraan toevoegen: ook een individualisering. De term is tot op de draad versleten maar kan hier moeilijk worden vermeden. Zoals Krishan Kumar opmerkt: 'Er waait een storm van individualistisch doen en denken door de westerse wereld. Waarom is niet helemaal duidelijk.'⁵⁶ Laten we toch eens zien.

Naarmate mensen minder de knooppunten werden van een beperkt aantal meervoudige bindingen, en naarmate zij meer de snijpunten werden van een groot aantal uiteenlopende, elk afzonderlijk enkelvoudige betrekkingen – de beroemde ontwikkeling van *Gemeinschaft* naar *Gesellschaft* volgens Tönnies; van mechanische naar organische solidariteit volgens Durkheim; van individualisering volgens Simmel – nam de uniciteit van hun eigen positie toe. Zo zijn mensen dat ook gaan voelen. De beleving van individualiteit en uniciteit is volgens Norbert Elias versterkt door de beschaafde reserves die mensen ten opzichte van elkaar in acht zijn gaan nemen. Die werken als volkstuintachtige schuttingsen, waarachter mensen zich voor elkaar verschuilen en van elkaar afgescheiden voelen. Zo ontstond ook het beeld van het 'ware Ik' of 'ware zelf' waarmee veel mensen tegenwoordig leven en dat alleen aan henzelf en aan enkele intieme anderen bekend is.⁵⁷

De psychologische individualisering van mensen is verder bevorderd door, alweer, de naoorlogse welvaartsstijging en de uitbreiding van de sociale zekerheid. 'Men beleeft zijn eigen individualiteit des te comfortabeler,' schrijft Robert Castel, 'als die wordt gestut door objectieve bestaansmiddelen en

56 Kumar 1995: 172.

57 Alle klassieke sociologen hebben belangrijke inzichten verschaft in het proces van individualisering. Zie bijvoorbeeld Simmel (1903) en Elias (1987).

collectieve zekerheden.⁵⁸ Het hoogtij van de zelfontplooiing viel in Nederland in de jaren zestig en zeventig. Maar ook daarna is zelfontplooiing of zelfverwerkelijking een belangrijk ideaal gebleven, waarnaar mensen streven en waaraan zij hun leven afmeten. De inkrimping van de verzorgingsstaat en de bloei van de nieuwe, flexibele economie hebben aan het ideaal van zelfverwerkelijking echter een scherpe rand gegeven: het is veranderd van een luxe die men zich kan en wil veroorloven, in een noodzakelijk bestaansmiddel waarover men moet beschikken om vooruit te komen. Dat is althans de richting van de ontwikkeling, die alles te maken heeft met de meritocratisering van de samenleving. Mensen zijn hun eigen levensloop en die van anderen in toenemende mate gaan opvatten als het verdiende resultaat van individuele talenten en inspanningen.

Onder condities van verhevigde economische wedijver en verminderde collectieve bescherming worden dit individualisme, deze hang naar zelfverwerkelijking en deze meritocratische wereldbeschouwing zelf een vorm van gevaarlijk leven. Immers: wie succes heeft plukt daarvan niet alleen de sociale baten, maar krijgt ook de mentale kick, het succes op de eigen rekening te kunnen schrijven. Wie daarentegen faalt heeft dit volgens dezelfde logica aan zichzelf te wijten. 'Wie voor een dubbeltje geboren is wordt nooit een kwartje,' heette het vroeger, verwijzend naar buiten de spreker gelegen onrechtvaardige klassenverhoudingen. 'Ik kan nu eenmaal niet goed leren,' heet het nu, verwijzend naar de spreker zelf en diens genetische bagage. Over de onrechtvaardigheid van de verdeling daarvan hoor je weinig, misschien omdat klagen het zelfbeeld van *loser* te zijn nog eens bevestigt. Dit alles is niet alleen meer individualistisch, het is ook (nog) meer deterministisch en potentieel defaitistisch. Meer dan ooit moeten mensen de verantwoordelijkheid voor hun lotgevallen op zichzelf betrekken – ten goede en ten kwade.

Richard Sennett heeft op de ondermijnende invloed van de nieuwe, flexibele economie op het zelfgevoel van individuele verliezers gewezen:

De laat-Victoriaanse waarden van persoonlijke verantwoordelijkheid zijn tegenwoordig even sterk als een eeuw geleden. Maar hun institutionele context is veranderd. (...) De vernietiging van institutionele steun in het werk en in de verzorgingsstaat, laat individuen achter met alleen hun gevoel van verantwoordelijkheid. Het Victoriaanse ethos wijst nu vaak alleen naar een negatief traject van mislukte wilskracht, van er niet in geslaagd zijn om je leven rond je werk

58 Castel 1996: 767.

tot een geheel te smeden. (...) Wanneer de ethiek van de moderne tijd, met zijn codes van persoonlijke verantwoordelijkheid en jezelf-doelen-stellen, wordt overgeplaatst naar een samenleving zonder institutionele beschermingen, verschijnt er geen trots of gevoel van eigenwaarde, maar een dialectiek van falen temidden van groei.⁵⁹

Verliezers blijven zitten met een *dispensable self*, een diep gevoel van individuele overtolligheid:

In plaats van de institutioneel teweeggebrachte verveling van de lopende band, lijkt dit ervaren gebrek in de arbeider zelf te liggen, die er niet in is geslaagd om zichzelf duurzaam van waarde voor anderen te maken en die dus gewoon uit het gezicht kan verdwijnen.⁶⁰

Robert Castel heeft in andere termen hetzelfde beschreven. Tegenover het 'positieve individualisme' van degenen die erin slagen zich in de nieuwe economie een goede positie te verwerven – of die erin slagen om de goede positie van hun ouders te handhaven: de middenklasse – staat het 'negatieve individualisme' van anderen. Leden van een hele reeks van moderne, ten opzichte van de nieuwe economie min of meer marginale groeperingen: ouderen, jongeren, werklozen, drugsverslaafden, daklozen, worstelen met dit 'individualisme bij gebrek aan kaders'.

De tegenspraak binnen het huidige individualiseringsproces is dus diep. Ze bedreigt de samenleving met een fragmentatie die haar onbestuurbaar zou maken, óf met een scherpe tweedeling tussen degenen die individualisme kunnen rijmen met onafhankelijkheid omdat hun maatschappelijke positie verzekerd is, en degenen die hun individualiteit als een kruis dragen omdat betekent: gebrek aan bindingen en afwezigheid van bescherming.⁶¹

Volgens Castel brengt de nieuwe economie met haar flexibiliteit (lees: gebrek aan vastigheid) steeds meer mensen in een positie van kwetsbaarheid, waarin

59 Sennett 1997: 173-174; vgl. Sennett 1998. Degenen die wel succes hebben worden geplaagd door de 'droom van het falen' (Jules Henry 1963) en door de vrees voor sociale daling (Ehrenreich 1989).

60 Sennett 1997: 167.

61 Castel 1995: 751 e.v., citaat 768.

het er om spant of ze de positieve pool dan wel de negatieve pool van het hedendaagse individualisme zullen ondervinden.⁶²

Gekrenkt zelfgevoel

Narcisme is de Protestantse Ethiek van de moderne tijd. - Richard Sennett⁶³

Onder zulke omstandigheden kunnen verliezers de schuld op zich nemen, of rebelleren. Omdat de tijdgeest zo individualiserend is en omdat mensen zich sterk met het ideaal van het autonome ik identificeren, neigen mensen ertoe om op individueel falen of op de dreiging daarvan ook individueel te reageren. Reëel of gedroomd falen wordt ervaren als aantasting van het zelfgevoel, of zoals de psychoanalyse zegt: als narcistische krenking. Ik denk dat hierin een sleutel ligt om drie ogenschijnlijk uiteenlopende, hedendaagse verschijnselen te begrijpen en met elkaar in verband te brengen: de hoge incidentie van psychische klachten in het algemeen en van zogenaamde stemmingsstoornissen in het bijzonder; intiem of huiselijk geweld; en het complement daarvan, willekeurig geweld.

Of psychische *stoornissen* in Nederland in het algemeen zijn toegenomen is overigens onzeker. Sommige onderzoekers menen van wel, andere van niet. Ook over de interpretatie van eventuele trends verschillen ze van mening. Maar zelfs zonder toename kan er sprake zijn van een ontwikkeling: volgens psychiaters, psychoanalytici en psychotherapeuten is in westerse landen binnen het gehele scala van stoornissen de incidentie en prevalentie van narcistische stoornissen toegenomen.⁶⁴

62 Castel 1995: 17 e.v. onderscheidt drie 'zones van sociale cohesie': (a) een zone van integratie (mensen met vast werk); (b) een zone van 'kwetsbaarheid' (mensen met tijdelijk en anderszins onzeker werk); (c) een zone van afstoting en losmaking (mensen langdurig zonder werk). De nieuwe economie isoleert zone (c) van de andere twee, en vergroot zone (b).

63 Sennett 1976: 333.

64 W. Meissner, gecit. door Gomperts 1992: 26: 'De meeste waarnemers zijn het erover eens dat psychoanalytici meer primitieve persoonlijkheidsstoornissen zien, vooral narcistische stoornissen en borderline persoonlijkheden.' Gomperts geeft een knap overzicht van de bijzonder lastige discussie over maatschappelijke verandering van psychische stoornissen (1992: 16-46 en passim).

Dat psychische *klachten* zijn toegenomen is zeker. Een derde van de huisartsenconsulten houdt verband met psychische problemen; het aantal voorgeschreven antidepressiva is sterk gegroeid; de RIAGG's krijgen steeds meer cliënten; de ervaren werkdruk in het arbeidsbestel is groter geworden; het aantal arbeidsongeschiktheidsverklaringen op psychische gronden is sterk gestegen.⁶⁵ En bij de meeste van deze indicatoren komt een groot deel van de groei voor rekening van vrouwen. Christien Brinkgreve heeft de hoge en onderling deels strijdige eisen die aan moderne werkende vrouwen worden gesteld, gekarakteriseerd als 'de belasting van de bevrijding'. 'Het verlangen op al die fronten goed en haperingsloos te functioneren,' zo schreef ze in 1988, 'komt neer op een groothedsgedachte, die onvermijdelijk tot frustraties en een chronisch gevoel van tekortschieten leidt.'⁶⁶ De waarneming heeft nog aan actualiteit gewonnen. Stemmingsstoornissen en depressieve gevoelens van vrouwen – maar niet alleen van vrouwen – laten zich begrijpen als reacties op de aantasting van het zelfgevoel die optreedt wanneer mensen niet aan hun eigen en andermans hoge eisen van zelfontplooiing kunnen voldoen. Wie faalt moet de schuld op zich nemen.

Niet iedereen doet dat, of doet dat langs de weg van de depressie. Jongens en vooral jonge mannen hebben de neiging om op krenking van hun zelfgevoel te reageren met agressie. Intiem of huiselijk geweld en willekeurig geweld zijn de twee categorieën geweld binnen westerse samenlevingen die nog het minst worden begrepen. Intieme en willekeurige gewelddadigheden worden vooral gepleegd door mannen en het lijkt me daarom niet onzinnig om ze te verbinden met de conjunctuur van juist het mannelijk zelfgevoel.

Intiem geweld kun je dan opvatten als het afreageren van een narcistische krenking op een nabije ander, die door (meestal) haar langdurige nabijheid tegelijkertijd als oorzaak *en* als getuige, dus als hatelijke spiegel van de krenking kan worden beleefd. Intiem geweld strekt zich intussen meestal uit over een langere periode, het heeft een interactief of relationeel karakter waarin ook de partner een aandeel heeft, en het is dus met 'reactie op een narcistische krenking' lang niet afdoende geduid.⁶⁷

65 SCP 1998: 287-288 en 309-310.

66 Brinkgreve 1988: 183 en passim.

67 Historische perspectieven op intiem geweld geven Pleck (1987) en Gordon (1988). Een relationele benadering betrachtte De Swaan (1984). Het eerste landelijke onderzoek in Nederland was dat van Römken (1989).

Willekeurig geweld daarentegen is momentaan, het is gericht tegen een onbekende en het is daarom meer eenzijdig toe te schrijven aan motieven van degene die het begaat. Dit betekent niet dat willekeurig geweld geen interactiepatroon kent en geen typisch verloop – ‘Hee, kijk een beetje uit!’ ‘Wát zeg jij: had je wat?’ enzovoort – maar wel dat het als het ware psychologisch enkelvoudiger is. Er is buiten de persoon van de dader weinig voor nodig om het tot ontlasting te brengen. Een aanleiding is voldoende, een kleine krenking van de mannelijkheid. Want zoals Bas van Stokkom schrijft:

Er bestaat een existentieel verband tussen mannelijkheid en eer. (...) Voor mannen betekent eer dat hun mannelijkheid niet geschonden mag worden. Ze zijn ertoe geneigd aan negatieve ervaringen onmiddellijk aanstoot te nemen, verwijten te uiten, genoegdoening te eisen, en geweld in te zetten om een ruzie te beslechten. Voor elk klein ongemak of verstoring (een botsing, een duwtje, een licht geringschattende opmerking) wordt een verontschuldiging verlangd. Indien deze uitblijft, resteert alleen vergelding om het publieke aanzien te herstellen. Eer verlangt dat de man fysiek in staat is om aan zijn claim op overheersing en onafhankelijkheid gevolg te geven.⁶⁸

Willekeurig geweld is een reactie op een misschien chronisch ervaren aantasting van de eigen mannelijkheid. Met een kortdurende maar heftige, liefst ook voor anderen zichtbare machtsuitoefening – de acute verwerkelijking van een machofantasie binnen een geciviliseerde, als feminien beleefde samenleving – wordt de krenking ongedaan gemaakt. Althans voor even.

Op de gedachte van vrouwelijke neerslachtigheid en van mannelijk intiem of juist anoniem geweld als reacties op hedendaagse krenkingen van het zelfgevoel, valt heel wat af te dingen. De term narcisme is door cultuurcritici al te vaak gebruikt; de interpretatie gaat voorbij aan belangrijke verschillen tussen de zelfgevoelens van vrouwen en mannen; ze differentieert niet tussen de onmiskenbaar uiteenlopende groepen van betrokkenen (hoger opgeleide vrouwen in de wao; ogenschijnlijk normaal functionerende echtgenoten; ongediplomeerde allochtone jongeren in penitentiaire jeugdinstellingen); ze doet geen recht aan het relationele karakter van zelfs anoniem geweld. Deze bezwaren zijn geldig en ze verdienen elk afzonderlijk een uitvoerige bespreking – veel uitvoeriger dan hier mogelijk is. Er is ook nog een vracht aan literatuur

68 Van Stokkom 1999: 93. Vgl. ook Baumeister 2001.

waarmee de interpretatie kan worden getoetst, gekwalificeerd en uitgebouwd.⁶⁹ Voorlopig is de gedachte van narcistische krenkingen als gemeenschappelijke noemer van stemmingsstoornissen, intiem geweld en willekeurig geweld het beste op te vatten als een heuristische notie, een *sensitizing concept*. In het huidige verband is vooral van belang dat de verschijnselen zich in principe betekenisvol laten duiden; dat de duiding een psychisch conflict suggereert; dat dit conflict de keerzijde is van een hedendaagse psychische kwetsbaarheid (negatief individualisme volgens Castel, *dispensable self* volgens Sennett); en dat die kwetsbaarheid uiteindelijk verband houdt met structurele ontwikkelingen in de samenleving als geheel, en wel in de breedste zin van het woord. Zo bezien zijn de stress en de depressiviteit van jong-volwassen vrouwen, de langdurige gewelddadigheid jegens hun partners van mannen, en de explosieve agressie tegen willekeurige voorbijgangers van jongeren geen geïsoleerde pathologieën van de betrokkenen. Het zijn gedragsmogelijkheden van ons allemaal.

Tot besluit

Het is tijd voor een samenvatting en voor conclusies. De titel 'De kwetsbare samenleving' geeft de inzet weer van de verkennende beschouwing. We hebben de kwetsbaarheid van de Nederlandse samenleving en haar inwoners bekeken op drie niveaus: ten opzichte van de dode en levende natuur; in de onderlinge vervlechting tussen mensen; en in de verhouding die mensen hebben tot zichzelf: hun psychische huishouding. Op alle drie de niveaus zagen we een historische ontwikkeling van toegenomen beheersing, maar ook een dialectiek van daarmee samenhangende afhankelijkheid of kwetsbaarheid.

Technologisch-ecologisch gezien komt de kwetsbaarheid van samenlevingen op een steeds hoger schaalniveau te liggen – een collectivisering van risico's. We leven nu in een wereldsamenleving en het zijn mondiale gevaren die ons het meest bedreigen: grondstoffentekorten, verstoringen van ecologische evenwichten, nucleaire rampen. Ulrich Beck noemt dit de wereldrisico-samenleving. Het is moeilijk te zeggen of de mensheid als geheel tegenwoordig veiliger leeft dan vroeger. William McNeill heeft de mogelijkheid geopperd dat

69 Zie o.m. de verwijzingen bij Van Stokkom 1999, Frijda 1994 en Lenssen 1999, en vgl. Baumeister 2001.

toegenomen beheersing en toegenomen kwetsbaarheid elkaar in evenwicht houden: de Wet van Behoud van Rampen.

In de verhoudingen tussen mensen valt vooral de toegenomen geweldbeheersing op. Maar die heeft twee kanten. *Binnen* menselijke overlevingseenheden of samenlevingen is – althans over het geheel genomen – geweld sterk aan banden gelegd, het gebruik ervan voorbehouden geraakt aan de overheid, en de gevoeligheid ervoor gestegen. *Tussen* samenlevingen daarentegen heeft geweld zich, mede door die interne geweldbeheersing, sterk ontwikkeld. Ook hier kun je de vraag naar het saldo stellen, en dringt zich de gedachte op van een Wet van Behoud van Agressie. Ook al omdat de geweldbeheersing binnen samenlevingen verre van volledig is: daar waar het sociale vlechtwerk zwak is en marginale groeperingen zich niet met de samenleving identificeren, bestaan subculturen van geweld. Er zijn geografisch gezien gewelddadige plekken in het gepacificeerde landschap. De openbare ruimte als geheel behoeft voortdurende bewaking. En in de intieme levenssfeer en in de verbeelding woekert tussenmenselijk geweld voort.

De tussenmenselijke geweldbeheersing is zowel voorwaarde als uitkomst van het proces van arbeidsdeling. Daaruit volgt nog een eigensoortige vorm van kwetsbaarheid: het institutionele tekort. De aansprakelijkheid voor beslissingen over ontwikkelingen en gevaren die veel mensen aangaan, lost potentieel op in het niets van institutioneel versnipperde verantwoordelijkheden. Dat kan tot publieke argwaan en verontrusting leiden, of zoals Beck zegt ‘maatschappelijk explosieve’ situaties. Dit gevaar is des te groter bij ‘geproduceerde’ technologisch-ecologische risico’s en de ter beheersing daarvan ontwikkelde ‘dicht gekoppelde’ systemen, die de voedingsbodem zijn van *normal accidents* (Charles Perrow).

Het middendeel van de beschouwing ging over de laatste kwart eeuw. De economische crisis van de jaren 1979-1983 en de opbloei van een nieuwe, flexibele diensteneconomie die daarop volgde, hebben de maatschappelijke bindingen binnen Nederland verzwakt – althans in sommige opzichten – en de sociale ongelijkheid doen toenemen. Dat heeft geleid tot sociaal-culturele veranderingen, onder meer op het gebied van openbare veiligheid. De criminaliteit is verder gestegen en heeft zich verhard; de verontrusting over criminaliteit is toegenomen; het strafklimaat is punitiever geworden. De verontrusting over criminaliteit en de verharding van het strafklimaat zijn daarbij ten dele reacties op de verharding van de criminaliteit zelf, maar ten dele ook autonome afspiegelingen van de sociaal-economische ontwikkelingen.

In het laatste deel van de beschouwing ging het op verschillende manieren over de psychische constitutie van moderne mensen. Zij hebben, tegen de

achtergrond van de gemoedsrust die welvaart en verzorgingsstaat hun bieden, een zekere hang naar gevaarlijk leven. Jonge mannen gaan daarin verder dan anderen en balanceren soms op het scherp van de snede: *edgework*. Bepaalde vormen van crimineel gedrag kunnen zo worden begrepen.

De objectieve veiligheid van het moderne leven kan ook een ander, meer onvrijwillig 'tegengevoel' oproepen: subjectieve onveiligheid. Deze onveiligheidsparadox moet serieus genomen worden, alleen al omdat hij zichzelf-waarmakende kanten heeft. Als mensen zich onveilig voelen gaan ze bepaalde situaties vermijden, en die worden daardoor zowel voor henzelf als voor anderen objectief onveiliger.

Het moderne ideaal van autonomie en zelfontplooiing heeft vooral onder hedendaagse, tegelijk flexibele en onherbergzame economische omstandigheden onaangename kanten. Wie succes heeft krijgt er een extra psychologische kick door in de vorm van een verhoogd zelfgevoel. Maar wie faalt heeft dit falen, meer dan ooit tevoren, aan zichzelf te wijten. Verliezers riskeren een venijnig gevoel van persoonlijke overtolligheid, een 'negatief individualisme' (Robert Castel). Onder omstandigheden kan dit de vorm aannemen van gekrenkt narcisme. In het laatste deel van de beschouwing is voorgesteld om drie 'moderne pathologieën': stemmingsstoornissen onder vooral vrouwen, intiem geweld door vooral mannen, en willekeurig geweld door bijna uitsluitend jongens en jonge mannen, in verband te brengen met bedreigingen van het zelfgevoel. Depressieve jonge vrouwen, mishandelende echtgenoten en gewelddadige jongeren worstelen op verschillende manieren met dezelfde problematiek: een beschadigd zelfgevoel. En wie van ons even buiten de veiligheid van de eigen situatie durft te kijken, die weet: zo'n beschadiging kan ons allemaal overkomen.

Wat kunnen we uit het voorafgaande leren? Wat de ecologisch-technologische risico's betreft die de Nederlandse samenleving, nee de wereldsamenleving bedreigen en die door Ulrich Beck zo apocalyptisch worden afgeschilderd, betrekkelijk weinig. De historische sociologie geeft geen aanwijzingen voor de bestrijding van het broeikas-effect, de omgang met nucleair afval of de reiniging van grond die vervuild is door zware metalen. William McNeill schrijft geresigneerd:

Actie en reactie binnen een ingewikkeld ecologisch web zullen voortgaan, en pogingen om de werking ervan volledig te begrijpen en om toekomstige neven-effecten te voorzien zullen voorlopig te hoog gegrepen blijken, en misschien wel altijd. Zo lang die omstandigheden voortduren, zal stabiliteit in menselijke

aangelegenheden onbereikbaar blijven, hoezeer machthebbers en bestuurders die stabiliteit ook mogen wensen.⁷⁰

Daar moeten we het maar mee doen. Maar misschien is dit toch te berustend. Om te beginnen kan een inzicht als dat van de Wet van Behoud van Rampen op zichzelf bijdragen aan een grotere terughoudendheid van mensen in hun omgang met grootschalige risico's, doordat het attendeert op de gevaren die schuilen in een te groot technologisch optimisme. Op den duur is de scepsis van McNeill misschien wel overtuigender dan Becks ronkende alarmisme. Verder is er de interactie tussen *man made* risico's en het institutioneel tekort. Juist doordat hedendaagse ecologische risico's door mensen (bedrijven, instellingen, technologieën) veroorzaakt worden, kan versnippering van verantwoordelijkheden zich in grotere mate voordoen en vervluchting van aansprakelijkheden door mensen acuter worden beleefd. De algemene lering die je daaruit kunt trekken is, dat verantwoordelijkheden zo helder en dwingend mogelijk moeten worden verdeeld, en dat de aansprakelijkheden die daaruit voortvloeien voor burgers duidelijk zichtbaar moeten zijn. Het is niet goed denkbaar dat dat kan zonder overheid in een tamelijk klassieke gedaante. Anders dreigt wat Herman Vuijsje en Cas Wouters noemen 'verantwoordelijkheidsverduistering'.⁷¹ Het leerstuk van het institutioneel tekort suggereert bijvoorbeeld concreet, dat er op het gebied van rampenbestrijding niet te veel moet worden gedecentraliseerd en geprivatiseerd.

De geweldshuishouding in een samenleving heeft alles te maken met openbare veiligheid. De criminaliteit in Nederland is al bijna twintig jaar object van intensief beleid. Een sociologische les inzake het verminderen van criminaliteit en geweld – niet nieuw maar wel belangrijk – is dat sociale *binding* uiteindelijk effectiever is dan formele sociale *controle*. De *pockets* van geweld die zich ook in Nederland voordoen hebben te maken met sociale uitsluiting en geografische ontmenselijking. Toezicht houden in moeilijke buurten en op desolate plekken is goed. Maar maatschappelijke binding en geografische integratie bevorderen is beter. Ook al omdat, zoals eerder in de beschouwing aangestipt, toezicht en beveiliging hun eigen onbedoelde effecten kunnen genereren. De politiecampagne die burgers ertoe aanspoort om hun woningen en bedrijven beter te verzekeren en te beveiligen, maakt onbedoeld de semi-publieke en publieke ruimte onveilig. En omgekeerd: verscherpt toezicht in de publieke

70 McNeill 1992: 129-130.

71 Vuijsje & Wouters 1999: 63.

ruimte vergroot soms de overlast in de particuliere sfeer. Het is de vraag of een op het mechanisme van sociale controle kapitaliserende 'veiligheidsstaat' (Hans Boutellier en Bas van Stokkom), zelfs met de grootst mogelijke inzet aan politie en particuliere beveiliging, op den duur dezelfde cohesie kan bewerkstelligen als de verzuilde *full employment*-samenleving en later ook de verzorgingsstaat, die althans meer op sociale binding waren gebaseerd.⁷² Zo bezien zijn werkgelegenheid, sociale zekerheid en culturele integratie de beste hoekstenen van veiligheidsbeleid.

De 'veiligheidsstaat' lijkt ook, al dan niet bedoeld, het emergente antwoord op subjectieve onveiligheid. Zoals we zagen hebben onveiligheidsgevoelens in een moderne samenleving als de Nederlandse een complexe achtergrond. De instrumenten die tot nu toe zijn ingezet zoals functioneel toezicht, technische beveiliging van huis en haard en bestrijding van drugsoverlast, beogen de subjectieve onveiligheid te bestrijden over de band van vermindering van objectieve onveiligheid. Het is misschien goed om ook de omgekeerde weg te bewandelen. Vanwege het gevaar van tegendraadse werkingen:

Zoals de verzorgingsstaat een ontwikkeling te zien gaf van 'noden naar wensen' (Schuyt, 1991), zo dreigt de opbouw van de veiligheidsstaat gepaard te gaan met een inflatie van angsten en gevoeligheden.⁷³

Maar ook vanwege de mogelijkheden om over de band van de subjectieve veiligheid de objectieve veiligheid te vergroten. Om W.I. Thomas te variëren: wanneer mensen situaties als veilig definiëren, worden zij veilig in hun consequenties.⁷⁴ Praktisch gezien is dat natuurlijk niet eenvoudig. Emiel Ratelbandachtige methoden kunnen beter worden vermeden. Wat misschien wel kan is het initiatief en de vrijwillige inzet van burgers bevorderen: hen aanmoedigen om tegen de verloedering in stoeptuintjes aan te leggen; de *parochial order* versterken; hun identificatie met de publieke ruimte stimuleren.

72 Boutellier & Van Stokkom 1995: 99 e.v. De term is ontleend aan A.G. Slama, 103: 'Angst voor onveiligheid en risicoreductie door preventie en verzekering vormen de organiserende principes van de huidige samenleving. In dit verband lijkt de volgende stelling gerechtvaardigd: de verzorgingsstaat maakt geleidelijk plaats voor de "veiligheidsstaat".' Over de *risk society* in deze zelfde zin – en dus heel anders dan in Becks woordgebruik – zie Ericson en Haggerty (1997) en O'Malley (1999). Over de veiligheidsstaat als repressieve staat, zie Wacquant 1999.

73 Boutellier & Van Stokkom 1995: 103.

74 Vgl. Raes 1995.

Ten slotte de kwetsuren van het moderne zelf. Daaruit komt soms een kwaadaardige woede voort die zich kan richten op de eigen persoon, op een intieme ander, of juist op een vreemde – dat was tenminste de hypothese. Het is duidelijk dat massale psychotherapie onder auspiciën van de overheid geen realistische beleids optie is, al zou men veel individuele gekwetsten een therapeutische *nexus* wel toewensen. De eerste opdracht is, dat wij de verschijnselen in hun betekenis serieus nemen. Willekeurig geweld, intiem geweld en in wat mindere mate psychische arbeidsongschiktheid worden overwegend tegemoet getreden als onbegrijpelijke ('zinloos geweld'), afkeurenswaardige (intiem geweld), noodlottige (depressiviteit), en ook anderszins de beschouwer wezenlijk vreemde anomalieën. We kunnen 'ons niet voorstellen' dat we het zelf zouden doen, respectievelijk dat het ons zou overkomen. (De psychoanalyticus zegt dan overigens meteen: 'U kunt het zich dus wel voorstellen!')

Wat hierbij verloren gaat of liever gezegd überhaupt niet tot ontwikkeling komt, is het besef dat we het *wel* hadden kunnen doen en dat het ons *wel* had kunnen overkomen – als het met ons anders was gelopen. 'Zonder Gods genade liep ik daar.'⁷⁵ Er treedt vaak een bijna reflexmatige desidentificatie op die depressieve mensen, mishandelaars en geweldplegers enerzijds, 'gewone' mensen anderzijds grondig van elkaar vervreemdt. Dat is ook wel begrijpelijk, omdat deze desidentificatie die 'gewone' mensen helpt om zich 'gewoon' en dus beter te voelen. Maar het is betreurenswaardig, omdat het 'gewone' mensen, depressieven, mishandelaars en geweldplegers *samen* verhindert om de dialectiek van het positieve en negatieve individualisme die *hen allemaal* bedreigt, onder ogen te zien en de gevaren ervan te bezweren.

Literatuur

- Alexander, Jeffrey C. & Philip Smith (1996) 'Social science and salvation: risk society as mythical discourse', *Zeitschrift für Soziologie*, 25 (4): 251-262.
- Baumeister, Roy F. (2001) 'Violent pride', *Scientific American*, 284 (4): 82-87.
- Beck, Ulrich (1986) *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

75 Naar De Swaan 1989: 259.

- Beck, Ulrich (1997) *De wereld als risicomaatschappij. Essays over de ecologische crisis en de politiek van de vooruitgang*, samenstelling en inleiding Maarten Hajer & Michiel Schwarz, vertaling Inge van der Aart, Amsterdam: De Balie.
- Blok, Anton (1991) 'Zinloos en zinvol geweld', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18 (3): 189-207.
- Bottenburg, M. van & J. Heilbron (1997) *Willekeurig geweld onder de loep*, Onderzoeksvoorstel, Amsterdam: Onderzoeksbureau Diopter.
- Boutellier, Hans (1993) *Solidariteit en slachtofferschap. De morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*, Nijmegen: SUN.
- Boutellier, J.C.J. & B.A.M. van Stokkom (1995) 'Consumptie en veiligheid: van verzorgingsstaat tot veiligheidsstaat', *Justitiële Verkenningen*, 21 (5): 96-111.
- Brinkgreve, Christien (1988) 'De belasting van de bevrijding', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15 (2): 171-207.
- Brint, Steven (1994) *In an Age of Experts. The Changing Role of Professionals in Politics and Public Life*, Princeton: Princeton UP.
- Bunt, Henk van de & Catrien Bijleveld (1999) 'Nederland wordt wel gewelddadiger', *NRC Handelsblad*, 13 november.
- Buruma, Ian (1999) 'De Olympische Spelen van het Lijden', *Trouw*, 16 januari: 33-34.
- Castel, Robert (1995) *Les métamorphoses de la question sociale*, Paris: Fayard.
- Chesnaï, Jean-Claude (1981) *Histoire de la violence, en Occident de 1800 à nos jours*, Paris: Laffont.
- Chiricos, Theodore G. & Miriam A. Delone (1992) 'Labor surplus and punishment: a review and assessment of theory and evidence', *Social Problems*, 39 (4): 421-446.
- Collison, M. (1996) 'In search of the high life: drugs, crime, masculinities and consumption', *British Journal of Criminology*, 36 (3): 428-444.
- Coser, Lewis (1956) *The Functions of Social Conflict*, London: Routledge & Kegan Paul.
- CRITEM (1997) *Criminaliteit in relatie tot de integratie van etnische minderheidsgroepen*, (25726, nrs. 1-2), Den Haag: Tweede Kamer.
- Daalen, Rineke van (1990) 'Aantekeningen over kindermishandeling en incest', in Gert Hekma e.a. (red.), *Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland*, pp. 151-168, Groningen: Wolters-Noordhoff/AST.
- Dijk, T. van, S. Flight, E. Oppenhuis & B. Duesman (1997) *Huiselijk geweld. Aard, omvang en hulpverlening*, Den Haag: Ministerie van Justitie.
- Duerr, Hans Peter (1988) *Nacktheit und Scham. Der Mythos vom Zivilisationsprozess*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Duijker, H.C.J. (1976) 'De ideologie van de zelfontplooiing', *Pedagogische Studiën*, 53 (3): 359-373.
- Ehrenreich, Barbara (1989) *Fear of Falling. The Inner Life of the Middle Class*, New York: Pantheon.

- Elias, Norbert (1969) [1938] *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen*, Bern: Francke.
- Elias, Norbert (1970) *Was ist Soziologie?*, München: Juventa.
- Elias, Norbert (1987) [1939-1987] *Die Gesellschaft der Individuen*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Elias, Norbert & Eric Dunning (1986) *The Quest for Excitement. Sport and Leisure in the Civilizing Process*, Oxford: Blackwell.
- Ericson, Richard V. & Kevin D. Haggerty (1997) *Policing the Risk Society*, Oxford: Clarendon Press.
- Evers, Adalbert & Helga Nowotny (1987) *Über den Umgang mit Unsicherheit. Die Entdeckung der Gestaltbarkeit von Gesellschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Fiselier, J.P.S. (1989) 'Criminaliteit in Nederland als hedendaags probleem', in M.B. Borghardt, C.J.M. Corver & E. Lissenberg (red.) *Sociale problemen in België en Nederland*, pp. 122-137, Amsterdam: SISWO.
- Franke, Herman (1990) *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*, Utrecht: Het Spectrum.
- Franke, Herman (1999) 'Criminaliteit en bestraffing', in Nico Wilterdink & Bart van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen*, vierde druk, pp. 341-371, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Freudenburg, William R. (1993) 'Risk and recreancy: Weber, the division of labor, and the rationality of risk perceptions', *Social Forces*, 71: 909-932.
- Freudenburg William R. (1996) 'Risky thinking: irrational fears about risk and society', *Annals of the American Academy of Political and Social Science* APSS, 545: 44-53.
- Frijda, Nico (1994) 'Emotionele achtergronden van geweld', *Justitiële Verkenningen*, 20 (1): 8-28.
- Fritz, C. (1968) 'Disasters', *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Volume III, pp. 202-207, New York: Macmillan.
- Frommel, Dominique (1999) 'A heatwave hits the planet: how to combat the greenhouse effect', *Le Monde Diplomatique* [English ed.], 13 december.
- Gersons, B.P.R. (1990) Bespreking van G. Cuyvers: Slachtoffers van misdrijven; J. Soetendorst-de Savornin Lohman (red.): Slachtoffers van misdrijven; C.H.D. Steinmetz: Hulp aan slachtoffers van ernstige misdrijven, *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 45 (6): 685-688.
- Gerwen, Jaques van & Marco H.D. van Leeuwen (red.) (1998) *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekering in Nederland vanaf de Middeleeuwen*, Amsterdam/Den Haag: NEHA/Verbond van Verzekeraars.
- Gomperts, Wouter (1992) *De opkomst van de sociale fobie. Een sociologische en psychologische studie naar de maatschappelijke verandering van psychische verschijnselen*, Amsterdam: Bert Bakker.

- Gordon, Linda (1988) *Heroes of their own Lives. The Politics and History of Family Violence*, New York: Viking Penguin.
- Goudsblom, Johan (1992) *Vuur en beschaving*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Haan, W.J.M. de (1995) 'Integrale veiligheid: beleidsvernieuwing of beleidsvervaging?', *Justitiële Verkenningen*, 21 (5) 25-48.
- Haan, Willem de (1999) 'Menselijk geweld', *Tijdschrift voor Criminologie*, 41 (2): 162-165.
- Haan, W.J.M. de, E.F.A.E de Bie, C. Bouw e.a. (1999) *Jeugd en geweld. Een interdisciplinair perspectief*, Assen: Van Gorcum.
- Haen Marshall, Ineke (1998) 'De predictie van geweldscriminaliteit', *Tijdschrift voor Criminologie*, 40 (1): 2-20.
- Hajer, Maarten & Michiel Schwartz (1997) 'Contouren van de risicomaatschappij', pp. 7-22, in Beck 1977.
- Harris, Marvin (1987) 'Why there's terror on the streets', in zijn *Why Nothing Works. The Anthropology of Daily Life*, pp. 116-140, New York: Simon & Schuster/Touchstone.
- Henry, Jules (1963) *Culture against Man*, New York: Random House.
- Hoogerwerf, Andries (1996) *Geweld in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Hough, Michael (1997) *Anxiety about Crime. Findings from the 1994 British Crime Survey*, London: Home Office.
- Husken, Marian & Jos Slats (1999) 'Veertien jaar en levensgevaarlijk', *Vrij Nederland*, 18 december: 18-21.
- IvR (1998) *Integrale Veiligheidsrapportage*, Den Haag: Ministerie van BiZaK.
- Junger, Marianne & Karin Wittebrood (1999) 'Twijfelen over geweldscijfers mag', *NRC Handelsblad*, 7 december.
- Kennedy, James (1995) *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam/Meppel: Boom.
- Kumar, Krishan (1995) *From Post-Industrial to Post-Modern Society*, London: Blackwell.
- Lange, Rob de (1999) 'Jong & gestoord', *Vrij Nederland*, 18 december: 14-17.
- Lenssen, Petra (1999) 'Verkilling: de fusie van narcisme en agressie', *Psychologie en Maatschappij*, 23 (4): 380-391.
- Lupton, Deborah (1999) *Risk*, London/New York: Routledge.
- Lyng, Stephen (1990) 'Edgework: a social psychological analysis of voluntary risk taking', *American Journal of Sociology*, 95 (4): 851-886.
- Mannheim, Karl (1940) *Man and Society in an Age of Reconstruction*, London: Routledge & Kegan Paul.
- McNeill, William (1963) *The Rise of the West. A History of the Human Community*, Chicago: University of Chicago press.
- McNeill, William (1992) 'Control and catastrophe in human affairs', in zijn *The Global Condition. Conquerors, Catastrophes, and Community*, pp. 133-149, Princeton: Princeton UP.

- McNeill, William (1996) 'Beheersing, risico's en rampen', in zijn *De excentriciteit van het wiel en andere wereldhistorische essay's*, pp. 101-113, Amsterdam: Bert Bakker.
- Mills, C. Wright (1959) *The Sociological Imagination*, New York: Oxford UP.
- O'Malley, Pat (ed.) (1998) *Crime and the Risk Society*, Dartmouth: Ashgate.
- Oliver-Smith, A. (1996) 'Anthropological research on hazards and disasters', *Annual Review of Anthropology*, 25: 303-328.
- Pennings, Liesje (1999) *Makkelijk zat; moeilijk genoeg. Analyse van het uitgaansgeweld in het algemeen en in de specifieke context van het Leidseplein en het Rembrandtplein*, Doctoraalscriptie Sociologie, Amsterdam: Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- Perrow, Charles (1999) [1984] *Normal Accidents. Living with High-Risk Technologies*, Princeton: Princeton UP.
- Pleck, Elizabeth (1987) *Domestic Tyranny. The Making of Social Policy against Family Violence from Colonial Times to the Present*, New York: Oxford UP.
- Polanyi, Michael (1957) [1944] *The Great Transformation*, Beacon Hill: Beacon Press.
- Politie-monitor bevolking. Landelijke rapportage en tabellenrapportage* (1993 en 1995) Den Haag: Sdu.
- Port, Mattijs van de (1994) *Het einde van de wereld. Beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servië*, Amsterdam: Babylon-De Geus.
- Praag, Carlo van (1999) 'Gezochte en ongezochte gezamenlijkheid: gezin, woongroep, carpool', in Paul Schnabel (red.), *Individualisering en sociale integratie*, pp. 9-38, Nijmegen: SUN/Nederlands Gesprek Centrum.
- Quarantelli, E.L. (ed.) (1998) *What is a Disaster? Perspectives on the Question*, London: Routledge.
- Quarantelli, E. & R. Dynes (1977) 'Response to social crisis and disaster', *Annual Review of Sociology*, (3): 23-47.
- Raes, K. (1994) 'Onveiligheid in een normloze wereld', in G. Anderiesen e.a. (red.), *Als angst regeert. Over politiek en veiligheid*, pp. 15-36, Amsterdam.
- Raes, K. (1995) 'De naakte samenleving. Pleidooi voor een onpersoonlijke maar vertrouwde publieke cultuur', *Justitiële Verkenningen*, 21 (5): 62-95.
- Römkens, Renée (1989) *Geweld tegen vrouwen in heterosexuele relaties. Een landelijk onderzoek naar de omvang, de aard, de gevolgen en de achtergronden*, Amsterdam: Stichting wosg.
- Rosenthal, Uriel (1998) 'Future disasters, future definitions', in Quarantelli 1998, pp. 146-159.
- Rosenthal, Uriel, P. 't Hart, M. van Duin e.a. (1994) *Complexity in Urban Crisis Management. Amsterdam's Response to the Bijlmer Air Disaster*, London: James & James.
- Rusche, George & Otto Kirchheimer (1938) *Punishment and Social Structure*, New York: Russel & Russel.

- Sahlins, Marshall (1974) *Stone Age Economics*, London: Tavistock.
- SCP (1998) *Sociaal en cultureel rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*, Rijswijk: SCP.
- Sennett, Richard (1976) *The Fall of Public Man*, New York: Knopf.
- Sennett, Richard (1997) 'The new capitalism', *Social Research*, 64 (2): 161-180.
- Sennett, Richard (1998) *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, New York/London: Norton & Co.
- Silver, Alan (1967) 'The demand for order in civil society', in D.J. Bordua (ed.), *The Police. A Review of some Themes in the History of Urban Crime, Police, and Riot*, pp. 1-24, New York.
- Simmel, Georg (1950) [1903] 'The metropolis and mental life', in Kurt Wolf (ed.), *The Sociology of Georg Simmel*, pp. 409-424, Glencoe: Free Press.
- Starobin, Paul (1999) 'A world of risk', *National Journal*, 31 (28): 2006-2013.
- Stokkom, Bas van (1999) 'Expressief masculinisme: over de toekomst van "zinloos" geweld', in G.J.N. Bruinma, H.G. van de Bunt & G.B. Rovers (red.), *Vooruitzichten in de criminologie*, Bundel Jubileumcongres NVK, pp. 89-107, Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Stolk, Bram van & Cas Wouters (1982) 'De gemoedsrust van de verzorgingsstaat', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 37 (6): 599-613.
- Swaan, Abram de (1982) *De mens is de mens een zorg*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, Abram de (1984) 'Handen thuis', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 11 (1): 3-13.
- Swaan, Abram de (1989) 'De camera met de "Tarnkappe"', in *Een maan van Saturnus. De film te midden van de kunsten*, pp. 39-50, Baarn: Anthos.
- Swaan, Abram de (1989) *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Swaan, Abram de (1997) 'Widening circles of desidentification', *Theory, Culture and Society*, 14 (2): 105-122.
- Swaan, Abram de (1999) 'Dyscivilisatie, massavernietiging, en de staat', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 26 (3): 289-301.
- Taylor, Ralph B. & Jeanette Covington (1993) 'Community structural change and fear of crime', *Social Problems*, 40 (3): 374-395.
- Thoden van Velzen, Bonno & Ineke van Wetering (1989) *The Great Father and the Danger. Religious Cults, Material Forces, and Collective Fantasies in the World of the Surinamese Maroons*, Dordrecht: Foris.
- Tonkens, Evelien (1999) *Het zelfontplooiingsregime*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Tromp, Bart (1999) 'Een ongeluk behoort niet mogelijk te zijn', *Het Parool*, 14 mei.
- Visser, Jelle & Anton Hemerijck (1997) 'A Dutch miracle'. *Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*, Amsterdam: Amsterdam UP.
- Vries, Geert de (1998) 'Economie en verzorgingsstaat', in SCP 1998: 91-122.
- Vuijsje, Herman & Cas Wouters (1998) *Macht en gezag in het laatste kwart. Inpakken en wegwezen*, Den Haag: SCP.

- Wacquant, Loïc (1996) 'The rise of advanced marginality: notes on its nature and implications', *Acta Sociologica*, 39: 121-139.
- Wacquant, Loïc (1997) 'Elias in the dark ghetto', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24 (3/4): 340-348.
- Wacquant, Loïc (1999) 'Penal common sense comes to Europe: us exports zero tolerance', *Le Monde Diplomatique* [English ed.], april, (1): 10-11.
- Weber, Max (1919) *Wissenschaft als Beruf*, Berlin: Duncker & Humblot.
- Wilterdink, Nico (1993) *Ongelijkheid en interdependentie. Ontwikkelingen in welstandsverhoudingen*, Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Wittebrood, Karin & Marianne Junger (1999) 'Trends in geweldscriminaliteit: een vergelijking tussen politiestatistieken en slachtofferenquêtes', *Tijdschrift voor Criminologie*, 41 (3): 250-267.
- Wouters, Cas (1999) 'Changing patterns of social controls and self-controls', *British Journal of Criminology*, 39 (3): 416-432.
- Zanden, Jan Luiten van (1997) *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland, 1994-1995*, Utrecht: Het Spectrum.
- Zolberg, Aristide R. (1991) 'Bounded states in a global market: the uses of international labor migrations', in Pierre Bourdieu & James S. Coleman (eds.), *Social Theory for a Changing Society*, pp. 301-324, Boulder/New York: Westview/Russell Sage.